

ΔΑΥΛΟΣ

Κρίση

Κ Ρ Ι Τ Ι Κ Η ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

ΣΕΛ. 801-813

ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΗ
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ
ΤΟΥ τ. ΠΡΟΕΔΡΟΥ
ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
Κ. Μ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΤΟ «ΔΑΥΛΟ»

Σελ. 814

Ε. Γ. ΡΟΖΟΣ:

Τὸ σταθερὸ
πολιτισμικὸ
πρόσωπο
τοῦ Ἑλληνισμοῦ
ἀνὰ τοὺς αἰῶνες

ΣΕΛ. 819

Α.Η. ARMSTRONG: Ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ Χριστιανισμὸς (ἱστορικὸ μελέ- τημα).....	828
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΛΑΜΠΡΟΥ: Ὁ Θαλῆς καὶ τὸ πηγᾶδι (ἰδεολογικὸ κύριο ἄρ- θρο).....	846

ΡΕΝΟΣ ΗΡΑΚΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ

Κριτική τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας

I

ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ

Ἡ λογοτεχνία εἶναι μεγάλη υπόθεση καὶ βαριά πλανῶνται ὅσοι θαρροῦν πὼς μποροῦν τάχα νὰ κάνουν ὁ,τιδήποτε οὐσιαστικό καὶ σωστό σ' ἕναν τόπο καὶ σ' ἕνα λαὸ ἀγνοῶντας ἐν γένει τὴν *ποίησίν* του· καὶ χρησιμοποιοῦν τὴ λέξιν ἐδῶ στὴν εὐρύτερη καὶ τὴν καταγωγικὴ τῆς ἀρχαϊκῆς σημασία, τὴν ὅλη *δημιουργία* ἐννοῶντας, κι ὄχι ἀπλῶς τὰ ποιήματα, πούν' ἕνας κλάδος μόνο τῆς λογοτεχνικῆς ἔκφρασης.

Θυμίζω μιὰ φράση πού ἔγραψα κάποτε, σὲ κείμενο πούμποροῦσε καὶ πολλὰ νὰ μοῦ κοστίσῃ ἐπὶ δικτατορίας: *Ἡ ποίησις σὰς ἀνατίναξε!* Καὶ τὴν εἶχα καὶ παλιότερα γραμμένη, σὲ *Τὰ Νέα Ἑλληνικά*, γιὰ τὴν ὅλη *Δεξιὰ τοῦ Αἵματος*, πού ἔγγιζε στὰ ὅρια τοῦ *μή περαιτέρω* τῆς, ἀρχῇ τοῦ '67.

Θυμίζω ἀκόμα — σ' ὅσους ἔχουν διαβάσει — πὼς οἱ νεανικὲς μελέτες τοῦ Λένιν, ἀλλὰ σὲ σοβαρὸ βαθμὸ κι ὅλα τὰ ὠριμώτερα κείμενά του, βρίθουν ἀπὸ οὐσιαστικώτατες καὶ καίριες ἀναφορὲς σὲ κρίσιμα κείμενα καὶ ἔργα τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντλεῖ ὄχι ἀπλῶς «ἐπιχειρήματα», παρ' αὐτὸ τοῦτο *δεδομένα* καὶ ποιότητες ριζικὲς καὶ νοήματα θεμελιακά καὶ κρίσεις-κλειδιά γιὰ τὴ ρωσικὴ πραγματικότητα καὶ γενικὲς καὶ εἰδικὲς προϋποθέσεις περαιτέρω *πρόβασης* βασικῶν κοινωνικοπολιτικῶν (ἀλλὰ καὶ συγκεκριμένων οικονομικῶν ἀκόμα) ἔξερغασίων.

Κι ὄχι μόνον ὁ Λένιν· ἡ ἀνωτέρου ἐπιπέδου γαλλικὴ καὶ ἀγγλικὴ καὶ γερμανικὴ πολιτικὴ, συνεχῶς ἀνάγονται (ὅσοι ἔχουν πράγματι μελετήσει εὐρωπαϊκὴ ἱστορία τὸ ξέρουν) στὴν *σταθερὰ κατατεθειμένη*, οὕτως εἰπεῖν, καὶ *ὑποκείμενη ὅλων τῶν λόγων καὶ τῶν πράξεων κοινού ἐνδιαφέροντος* λογοτεχνία καὶ *ποίησις* τῶν λαῶν τους γενικώτερα· τελευταῖα παραδείγματα, πού βεβαίωσαν καὶ χωρὶς εἰδικὴ μελέτη οἱ ὠριμώτεροι: ὁ Τσῳρτσὺ κι ὁ Ντὲ Γκῶλ· ἐνῶ βέβαια καὶ ποιὸς τάχα θ' ἀμφισβητοῦσε πὼς ὁ χιτλερισμὸς δὲν εἶχε τὶς ρίζες του καὶ τὶς τρομερὲς πηγὲς του μέσα στὴν ὅλη γερμανικὴ ἱστορία καὶ *ποίησις* καὶ *παιδεία*; (ἄλλο πόσο τὶς ἐστρέβλωσε καὶ τὶς παραλλοίωσε καὶ τὶς παραμόρφωσε τερατικά ἐντέλει τὶς πηγὲς αὐτές καὶ *καταβολές* ἢ εἰδικὰ σκοπιμοθηρικὴ πρὸς ὠρισμένους στόχους προπαγάνδα του καὶ τὰ συναφῆ.)

Ἡ *ποίησις* λοιπὸν — στὴν εὐρύτατη πάντα σημασία — εἶναι μεγάλη υπόθεση. Καὶ βεβαιότατα — τὸ ξαναλέω — *ἡ ποίησις σὰς ἀνατίναξε!*

Ὅποιους ποτὲ ἀνατινάχτηκαν, ἡ *ποίησις*, ὄχι ὅ,τι φάνταξε ἄλλο, τοὺς ἀνατίναξε πράγματι καὶ οὐσιαστικώτατα!

Ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης — ὁ ἀξιολογώτερος ἀπομένων παλιός, στὶς συνειδήσεις *ἐπαϊόντων*, κριτικὸς τῆς λογοτεχνίας μας (παρ' ὅποιες ἀδυναμίες ἢ μονοϊδεατικὲς του ἀκρότητες) — ἔγραφε τὸ '23, ἀρχῇ-ἀρχῇ τῆς *Ποίησης στὴ ζωὴ μας*: «Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη μελέτη πολιτικὴ, οικονομικὴ, μᾶς βοηθᾷ ἡ μελέτη τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων νὰ νιώσουμε, ἂν ἕνας λαὸς πορεύεται τὸ σωστό || δρόμο, ἂν ζητᾷ καὶ ἂν προσπαθῇ νὰ ζήσει στὸν κόσμον ἀπάνω σύμφωνα μὲ τὸν προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, πού ὅλοι μας τὸ μισοκαταλαβαίνουμε πὼς εἶναι κάτι || ψηλότερο καὶ σπουδαιότερο || παρὰ νὰ μακραίνουμε μονάχα ὅπως-ὅπως μιὰν ἀνώφελη ὑπαρξη.» Κ' ἐγώ, εἰδικώτερα γιὰ μᾶς, ἔχω ἀκράδαντα πιά καταλήξει πὼς, ὅσο νὰ ψάξης καὶ νὰ ἐξετάσης καὶ νὰ ζυγιάσης, δὲ θὰ βρῇς ἄλλοῦ τίποτα τὸ σοβαρὸ νὰ ἔχουμε

δημιουργήσει οί νεοέλληνες από τη λογοτεχνία μας - την *ποίησή* μας. «Μεγάλη», όχι. Αυτή που είναι· στα μέτρα της. Και πώς «μεγάλη» άλλωστε; 'Από ποιά ζωή με *μέγεθος* τάχα; 'Αστεία πράγματα μή λέμε. *Αυτή που είναι* - φτάνει. 'Αλλ' αυτή *είναι*! Τίποτ' άλλο μας δέ βλέπω να *είναι* πράγματι! Και δέν έχω κέφι τώρα να πέσω να τὸ συζητῶ με ὅσους τάχα θὰ τ' ἀμφισβητοῦσαν καὶ θὰ «υπεραμύνονταν» δῆθεν κι ἄλλων μας «δημιουργιῶν». 'Εγὼ ἐκεῖ ἔχω καταλήξει· κ' εἶμαι βέβαιος πὼς ὅλοι με μυαλό κ' αἰσθησι τῶν πραγμάτων αὐτοῦ ἄσφαλτα θὰ καταλήξουν, γιὰ ν' *ἀρχίσουν* με ὄντως κάποτε (ἂν σώσουμε καὶ φτάσουμε) ζωὴ σωστή σ' αὐτό τὸν τόπο, ἀπὸ ριζιμιοῦ λιθάρη καὶ κατώφλι στέρεο. Τὰ ρέστα κ' οἱ ψευτοκουβέντες γιὰ δαῦτα, εἶναι τῆς κακομοίρας καὶ δέ μ' ἐνδιαφέρουν· γι' αὐτό τις προσπερνῶ, νὰ πῶ τὸ οὐσιαστικό που κρίνω.

Πὼς ὅμως λογοτεχνία, ὅταν δέν τὴν ξέρουμε τὴν ἄξια λογοτεχνία μας - ἢ, τὸ ἀκόμα χειρότερο δίπλα στὴ βασική μας ἄγνοια: «ξέρουμε», γι' «ἄξια» τάχα, τὴν ἀνάξια! δηλαδή ἀκριβῶς: τὴ μὴ λογοτεχνία, καὶ τ' ἀναξιωτάτα μας!

Μὲ ρωτᾷει ἡ φίλη μου ἡ 'Αλίκη στὸ τηλέφωνο ἔν' ἀπόγευμα, προφανῶς ἀντιμετωπίζοντας πρόβλημα μετὰ τὸ μικρὸ της γιό:

— 'Ο Βασίλης ἔχει μιὰ ἐργασία νὰ κάνῃ, γιὰ τοῦ Λουντέμη τὸ *Ἔνα παιδὶ μετράει τ' ἄστρα*... ('Ἄκου τώρα «ἐργασία» ποὺ τοῦ 'βαλαν, τίς οἶδε ποιοὶ ἀνόητοι «ἀριστεροκουλτουριάρηδες» τοῦ ἀμερικάνικου κιόλας *Κολλεγίου* μας, τάχα «νεοελληνιστές», ποὺ νὰ τοὺς πάρῃ ὁ διάολος καὶ νὰ τοὺς σηκώσῃ, στὴ δευτέρα γυμνασίου, ὅταν τὸ κακόμοιρο τὸ παιδί γιὰ Παπαδιαμάντη, καὶ γιὰ Βιζυηνό, καὶ γιὰ Θεοτόκη δέν ἔχῃ ἰδέα, καὶ δέν ἔχῃ διαβάσει τίποτα τοὺς λαμπρό, ἀλλὰ γιὰ Λουντέμη τώρα, καὶ μετὰ Λουντέμη γι' «ἄξιο» καὶ «πρώτης γραμμῆς» θὰ πορευτῇ καὶ θὰ πορεύεται στὴ ζωὴ του παραπέρα!..)

Τῆς εἶπα:

— Δυὸ διηγήματα μόνο ἔχει γράψῃ τῆς προκοπῆς: τὸ *Πάιντος! Πάιντος!* καὶ τὸ *Ἄχ, καιρός γι' ἀγάπη!*, ποὺ τάχουμε ἀνθολογημένα, στὸν πρῶτο καὶ στὸ δεῦτερο τόμο τοῦ *Διηγήματος*... Καὶ παραπέρα - ἔ, τί νὰ τοῦ πῆς τοῦ παιδιοῦ;..

Κ' εἶπα νὰ τὴν πειράξω:

— Πέστον νὰ μὴν πολυμετράῃ τ' «ἄστρα» τοῦ Λουντέμη, γιατί· εἶναι «ἄστρα» καὶ πλάκα τὰ χρυσὰ παράσημα ρώσων στραταρχῶν — *Πάει πιά ἢ μπότα κ' ἡ χρυσὴ στολή!* πούλεγε τὸ κομματικό τραγούδι. *Ψάλε τοῦ Λένιν κ' ἐσύ!* (ναί, πῶς! ἐμένα μοῦ λές! πολὺ ποὺ *πάει!* δέν τὴ βλέπεις, τὴν ἀπαστράπτουσα, τοῦ Οὐστίνωφ καὶ τοῦ χοντροΓιακουμπόβσκι ἢ τοῦ Γιαρουζέλσκι;) — καὶ θὰ βγάλῃ μερμυγκιές στὰ χέρια τὸ παιδί, ἅμα κάθετα καὶ μετράει τέτοια «ἄστρα», 'Αλίκη μου!..

'Αλλὰ δέ θὰ με καταλάβαινε φοβᾶμαι. 'Αφοῦ, ἄλλωστε, «καὶ τὸ *Κολλέγιό* μας δά!» - ἔ; Τί κάθεσαι καὶ μουρμουρίζεις τώρα ἐσύ, γι' ἄξιες καὶ μετριότητες καὶ ἀναξιότητες!..

Ὅλ' αὐτὰ σημαίνουν: ἀνάγκη σωστῆς νεοελληνικῆς παιδείας. Καὶ μέσα στὰ στοιχειωδέστατα προϋποθετικά της εἶναι βέβαια καὶ κάποια τίμια κ' εὐσυνείδητη κ' ἱκανὴ *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*.

'Αλλὰ ποῦν' τὴν;

Ὅχι γιὰ τὸν ἔρμο — κ' ἐγκαταλελειμμένο στὸ χάος καὶ στὴν ἄγνοιά

γητὲς τῶν γυμνασίων μας» καὶ «λειτουργοὶ τῆς παιδείας μας» ἐν γένει! (Ὁ *βάτραχος* δὲ τοῦ *Γαλβάνι*: τοῦ γνωστοῦ πειράματος, ὅπου ὁ ψόφιος βάτραχος κουνάει γιὰ λίγο τὰ σκέλια σὰ ζωντανός, ἐπὶ τῇ παροχῇ μικρῆς ἡλεκτρικῆς ἐκκένωσης, εἶναι ὅμως ψόφιος βέβαια!) Τὸ πέρασαν λοιπὸν «στὸ ντούκου» κι αὐτό, καὶ συνέχισαν Δημαρᾶ νὰ συνιστοῦν στὶς τάξεις, κι ἀπὸ πανάθλιο Δημαρᾶ νὰ ἐξετάζουν στὰ «πανεπιστήμια», καὶ μὲ Δημαρᾶ νὰ «πορεύονται» μακάριοι - ὅταν δὲν πορεύονταν καὶ μὲ ἀκόμα χειρότερο Κορδάτο, σὰ δῆθεν «προοδευτικώτεροι», ἢ δὲν ξέρω καὶ μὲ ποιούς ἄλλους, νεώτερους ἄσχετους, «ἀκόμα πιό χειρότερους» (γιὰ νὰ χρησιμοποίησω κ' ἐγὼ τὴν ἀγραμματοσύνη τοῦ «ἀκόμα πιό» μὲ συγκριτικό, ἀφοῦ ἐπιβάλλεται πιά ἐδῶ γιὰ λόγους... οὐσίας!)

Ἐπέκρινα λίγο παλιότερα — στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπὶ χούντας εἰσβολῆς καὶ νέων, πιό ἀπερίγραπτων, ψευτοϊστοριῶν τῆς λογοτεχνίας μας — μιὰ γιὰ ξύλο τοῦ ἀνεκδιήγητου ποιητῆ τρίτης κατηγορίας Ν. Παππᾶ. (Ἔ, πέστε πῶς γι' αὐτὴν κατάφερα — ἂν τὸ κατάφερα κι αὐτό ἐγὼ — νὰ πουλιέται μὲ τὸ κιλό ἀπὸ τὸ Λαδιά, καὶ στὰ «καρροτσάκια», σ' ἐξευτελιστικὴ τιμὴ!.. Πάλι καλὰ!..) Βγῆκαν ἐν συνεχείᾳ κι ἄλλες, κι ἄλλες - σωστός κατακλυσμός! Εἶδα τὶς περσότερες, ἐλπίζοντας πάντα σὲ κάποια νὰ βρῶ κάποιες ποιότητες. Σ' ἐλάχιστες ἡῦρα, σ' ἐπιμέρους θέματα, καμμιαδὺ σωστές κρίσεις ἢ τοποθετήσεις· ἀλλὰ στὶς ἴδιες κι ἄλλ' ἀσυγχώρητα. Παραδείγματος χάριν: σὲ μιὰ πού προΐστατο καὶ φιλόλογος τῆς ὅλης «ἐπιμελείας» καὶ «συνθέσεως» τῆς, γράφονται γιὰ μένα σὰν κριτικό, καὶ γιὰ τὴν ὅλη νεοελληνικὴ κριτικὴ, τὰ σωστά καὶ τὰ πρέποντα, μὲ τόλμη κι ἀντικειμενικότητα ἀσυνήθιστη ἀπ' τὸ Γιάννη Πατίλη· ἀλλὰ σ' ἄλλο τμῆμα τῆς ἱδίας, γιὰ τὴν πεζογραφία μας, μιὰ οὔτε ἰδέαν ἔχουσα — καὶ «φιλόλογος» λέει ὥστόσο ἐπίσης! — δὲν μὲ ξέρει κἄν γιὰ πεζογράφο(!!!) καὶ κανεὶς «ἐπιμελητὴς ἐκδόσεως» ἢ «συνθέτης ἐπόπτης» τάχα ἐν προκειμένῳ δὲν τὴν ἐλέγχει καὶ δὲν τῆς μαθαίνει νὰ μὲ γνωρίζῃ κάπως τελοσπάντων πῶς... ὑπάρχω μὲ κάποια πεζά μέσα δῶ. (Ἀλλά... εἰν' αὐτά, θὰ πῆτε, «γλειψίματα» στοὺς τάδε καὶ δεῖνα «κυρίους κυρίους καθηγητάδες τῆς», ἀπ' τοὺς ὁποίους βέβαια ὅλο καὶ κάτι θάχῃ νὰ περιμένῃ γλείφοντας ἢ «ἱστορικὸς τῆς λογοτεχνίας μας»· ἐνῶ ἐγὼ ὁ ἀθεόφοβος δὲν ἄφησα δά καὶ κανένα τους — ἢ τίς τάχα «ἀξίες» τους καὶ τίς ἔδρες τους — ἀπεριποίητο!..)

Αὐτὲς λοιπὸν οἱ «εὐθύνες» κ' οἱ «ποιότητες» ὅλων αὐτῶν τῶν μπουρῶν! Ὅμοιες δὲ καὶ χειρότερες τῶν Κορδάτων, πού, ἐπὶ παραδείγματι γράφει — στὴ σ. 753 τῆς τραγελαφικῆς ψευτοϊστορίας του τῆς λογοτεχνίας μας — γιὰ «ἕνα» κείμενό μου: «Ὁ γρασαδόρος καὶ τὰ χειρόγραφα τοῦ *Max Tod*», πού ὅμως δὲν εἶν' ἕνα κείμενο ἀλλὰ... δύο!! Κι ὥστόσο ἔχει καί... «κρίσεις» περὶ αὐτοῦ τοῦ ἀνύπαρχτου «ἐνός» κειμένου μου ὁ θρασὺς Κορδάτος! Τοῦτο σὰς δίνει τὸ μέτρο τῶν «εὐσυνειδησιῶν» καὶ τῶν «ἐντιμοτήτων» πούχουν ἀλώνισαι αὐτὸ τὸ χῶρο. [Ἀλλὰ τὰ ἴδια, πρόσφατα, κ' ἡ συμφοιτήτρια καὶ «φίλη μου» Μαρία Δημοσθένους Μιράσγεζη, ὅπου στὸ δεῦτερο τόμο μιᾶς «Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» πούβγαλ' ἐπίσης ('82), ἕνα κι αὐτὴ κείμενό μου θεωρεῖ τὰ δύο μου ὥστόσο (καὶ τόσο ἄσχετα μεταξύ τους, διάβολε!): τὸν πασίγνωστο *Γρασαδόρο*, ἀφ' ἐνός, καὶ τὰ *χειρόγραφα τοῦ Max Tod*, ἀφ' ἑτέρου, πού ἀπλῶς βγῆκαν καὶ τὰ δύο σ' ἕνα βιβλίο, «καὶ τάχει καὶ διαβάσει», «καὶ ξέρω καὶ πόσο σπουδαῖα τὰ βρίσκει!» μούπε τίς προάλλες στὸ τηλέφωνο, ἀλλ' ἔλα πού ἀντιγράφει φαί-

νεται κ' ή συμφοιτήτρια μου τὸν ἄθλιο *ρετρο*Κορδάτο της, καί γι' αὐτό τὴν ἔπαθε, μὲ ἴση δυστυχῶς (ἂν μὴ καὶ παραπάνω) τέτοια «εὐθύνη»: νὰ διατυπώνη καὶ «κρίση» γιὰ τ' ἀνύπαρχτό μου αὐτό «ἔνα» (!) τάχα κείμενο, ἐπαινώντας τὸ «δυνατό του» λέει «γράψιμο» κ.τ.τ. (σ. 580, στ. 1-3).]

Αὐτές οἱ «ποιότητες» λοιπόν. (Κι ἀνάφερα ἐνδεικτικὰ τὰ ἐλάχιστα πούχα πρόχειρα - καθὼ ἀφορώντα σὲ μένα· εἰδάλλως καὶ πολὺ βαρύτερα προσδιορίζουν ἀτυχῶς, καὶ καθιστοῦν ὅλως ἄχρηστα κ' ἐπικίνδυνα ἐντέλει, τὰ πανάθλια ψευτοϊστορικά τοῦτα τῆς ἔρμης λογοτεχνίας μας.)

Μ' ἓνα λόγο:

Δέν ὑπάρχει οὐτε μιά *Ίστορία Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* στοιχειωδῶς εὐσυνείδητη, ἀντικειμενική, ἀποκρινόμενη στὴν τόσο βασικὴ ἀνάγκη τέτοιου πρώτου βοηθήματος ὁδηγητικοῦ στὴ μελέτη τοῦ κυριώτερου ὕλικου νεοελληνικῆς παιδείας.

Αὐτὸ εἶναι τὸ θλιβερό συμπέρασμα - κ' ἡ ἀκόμα θλιβερότερη κατάσταση τῆς πανάθλιας *Α'-παιδείας* μας ἐν προκειμένῳ.

Κατὰ καιροὺς, φίλοι διάφοροι ἐπέμεναν πῶς θάπρεπε λέει νὰ καταπιάνομουν ἐγὼ μὲ τέτοιο ἔργο. Ὑποθέτω θὰ τόλεγαν — καὶ τὸ λένε — γιατί ἀποδίδουν, καὶ σωστά, πρώτη σημασία στὴν ἄμεση γνῶση τοῦ ὕλικου. Ἱστορία λογοτεχνίας δέ γράφεται μὲ δάνεια γνῶση τοῦ ὕλικου τῆς ἀπὸ τρίτους. Ἄν ὁ ἴδιος ὁ ἀποπειρώμενος νὰ *ἱστορήσῃ* δέν ἔχη διαβάσει, δέν ἔχη βαθιὰ οἰκειωθῇ καὶ ἀγαπήσῃ τὰ κείμενα — ὅλα τ' ἄξια καὶ κρίσιμα καὶ κεντρικά (ἀλλὰ καὶ τ' ἄλλα, τὰ δευτερότερα, καὶ τὰ ἐλαττωματικά, καὶ τ' ἀνάρτια καὶ τὰ πάσχοντα, καὶ δέν ἔχη ὑποφέρει γιὰ τὰ πάθη καὶ τὶς ἀτέλειες καὶ τὶς ἀστοχίες καὶ τὶς ἀναξιότητες, σὰ γιὰ δικιά του, *προσωπικῇ του ὑπόθεσιν*) — ἱστορία λογοτεχνίας δέ γράφεται, καὶ ἂν γραφτῇ ὁ, τιδήποτε μὲ τέτοιο στόχο θάν' ἔργο κακὸ καὶ παραπλανητικό.

Τοῦτο ἦταν καὶ τὸ καίριο προϋποθετικό ἐλάττωμα τῆς ἀθλιότητος Δημαρᾶ, Κορδάτου, Παπᾶ, καὶ ἄλλων ἀποτέτοιων, ἐνῶ ἡ «δασκαλίστικη» ξεραῖλα κ' ἡ οὐσιαστικὴ ἀσχετοσύνη μ' ὅ,τι *πλάση* καὶ *δημιουργία*, μ' ὅ,τι *ποίησις* στὴ βαθύτερη ποιότητά της, προσδιώριζε τὶς ἀπόπειρες τῶν παλιότερων Νερουλῶν καὶ Σάθα, ὅσο καὶ τῶν Βουτιεριδιδῶν, Καμπάνηδων κ. ἄ. ἀσημαντότερων (Παπαδημάς, Καλαματιανός, καὶ νεώτεροι ἀκόμα χειρότεροι «καθηγητικοί»: Σαχίνης, Μερακλής, Στεργιόπουλος, Πολίτης, Βίττη κ' ἱσάθλιοι ἓνα σωρό, οὐρά, πού τρύπωσαν ἀπ' τὰ παράθυρα τῆς γενικῆς ξεπεσοῦρας μας τὴν τελευταία τριακονταετία σὲ λογῆς-λογῆς ἔδρες ψευτοπανεπιστημίων μας καὶ δέ μαζεύονται).¹

Θὰ βγῇ τίποτα, καὶ μ' αὐτὴ τὴν «ἐπίσημανση» ἐδῶ τῶν ἀθλιότητων τους; Δέ θὰ βγῇ τίποτ' ἀσφαλῶς. Τὸ κακὸ — κάθε κακὸ — εἶν' ἀκλόνητο στὸν τόπο μας καὶ δέν ξεριζώνεται μὲ σκούπες· χρειάζεται ἀνατίναξη καὶ βαθύ βοτάνισμα· ἀλλιῶς, νά: χρόνια σαράντα καταγγέλλονται τὰ ἴδια, καὶ τὰ ἴδια κρατοῦν καὶ θρασεύουν!

1. Ἴσως θάπρεπε νὰ γίνῃ μιά ἐξαίρεση, τοῦ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, μολονότι καθαυτὸ «ἱστορία» τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας δέν ἔγραψε, ἀλλὰ *Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενά* του περιέχουν κρίσεις πολλὰς φορές ἀξιόπρόσεχτες (ὅσο καὶ «συμβατικές» καὶ «συμβιβασμένες» ἄλλοτε), εἶναι δὲ πάντως ἀρκετὰ σωστή, σάν ἄρθρο τοῦλάχιστον σ' ἐγκυκλοπαιδεία, ἡ σχετικὴ ἐπιστόρησή του, στὸν τόμο «Ἑλλάς», τὸν παλαιό, τοῦ «σώματος» τῆς *Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*, τοῦ «Πυρσοῦ», σ. 924β-937β. Ἀπ' αὐτὴν μποροῦν ἀκόμα νὰ μελετοῦν, ὅσο καὶ ἀπ' τὰ καλὰ ἄρθρα τοῦ Τέλλου Ἄγρα, πού βρίσκονται στὴ *MEE*, μαθητές καὶ σπουδαστές.

Δέ θα βγῇ λοιπόν. Ἄλλ' αὐτός εἶναι κι ὁ λόγος πού δέν ἄκουσα τοὺς φίλους «νὰ καταπιαστῶ». Εἶν' ἀστεῖο νὰ φαντάζεται κανεῖς, πῶς μ' ἕνα ἔργο γραφτό, μ' ἕνα βιβλίο, ἔστω πολύτομο, ἔστω ἀναλυτικό, ἔστω ὁσοδήποτε βαθύ καὶ δίκαιο, θά πολεμηθοῦν, καὶ θ' ἀνατιναχτοῦν, καὶ θ' ἀλλάξουν καταστάσεις βαθιά ριζωμένες, καὶ τόσα συμφέροντα καὶ ιδιοτελείες λαμπρά ὑπηρετοῦσες. Ἄρα; Θὰ χάνομουν ἐγώ — περισσότερο κι ἀπόσο πάντως σπαταλήθηκα ἐπικρίνοντας *περιστατικά*, καὶ καταγγέλλοντας καὶ πολεμώντας, σαράντα χρόνια, τὰ ἴδια ἀκλόνητα! — καὶ τὰ παιδιά, οἱ νέοι, οἱ σπουδαστές, οἱ μελετητές, οἱ πλείστοι, μὲ στραβούς «ὁδηγούς» στὰ χέρια στραβά κι ἀπόστραβα πάλι θὰ τράβαγαν, δίχως κριτήρια, δίχως ἀξίες, μὲ χαλασμένα αἰσθητήρια, μὲ λάθος σταθμίσεις, λάθος ἐκτιμήσεις, λάθος «δόξεις» καὶ λάθος μελέτες, ἀπὸ χάος σὲ χάος κι ἀπὸ πλάνη σὲ παραπλάνησι κι ἄλλων, κι ἄλλοι ἄλλων, κι ἄλλων, κ' ἔτσι ὁλοένα, ὅπως ὡς τώρα.

Ἀπλῶς εἶδοποιῶ λοιπόν, ἄλλη μιὰ φορά, κι ἀπὸ δῶ. Νὰ ξέρουν ὅσοι θάθελαν νὰ μελετήσουν, νὰ γνωρίσουν τὰ σωστά καὶ τ' ἄξια, τίς οὐσίες καὶ τίς ποιότητες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, νὰ μὴ ἐλπίζουν σὲ βοήθεια καμμιὰ ἀπὸ τέτοιου εἶδους ψευτοέργα, παρὰ μόνοι τους νὰ ψάξουν καὶ νὰ βροῦν τὰ σωστά αἰσθητήρια, τὰ σωστά κριτήρια καὶ κλειδιά καὶ ὁδηγούς, «ἄξια» καμμιὰ ἀπ' τίς προβαλλόμενες (καὶ μάλιστα τίς νέες) μὴ πιστεύοντας, μὴ δεχόμενοι, ἂν οἱ ἴδιοι δέ βεβαιωθοῦν διαβάζοντας καὶ ξαναδιαβάζοντας, ἐλέγχοντας καὶ ξαναελέγχοντας.

Καί, στὸ κάτω-κάτω, θάλεγα στοὺς φίλους (ποὺ περίπου καὶ μοῦ καταλογίζουν ὅτι «δέν καταπιάστηκα» μὲ τέτοιο ἔργο): Ἀλήθεια; «Δέν καταπιάστηκα»; Καὶ τὸ λέτε σεῖς; Καὶ τότε, σαράντα χρόνια, ὅλες οἱ κριτικές πού σώρεψα, τί ἦταν; Σᾶς λείπει «ὁδηγός» ἢ ἱστορία καὶ κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας μας; Κ' ἢ «Ἀνθολογία» — ἑφτά τόμοι, τέσσερις χιλιάδες σελίδες ὅ,τι καλυτερό μας αἰώνων, διαλεγμένο τόσο αὐστηρά καὶ τίμια κι ἀνυπόταχτα σὲ προσταγὲς ἀνελευθερίας καὶ μεροληψίας ὁποιασδήποτε — τί εἶναι; Κριτικὴ δέν εἶναι, καὶ ἱστορία; Ἀλλὰ κι ὅλα τ' ἄλλα; Μόνοι σας ἂν κάνετε ἕνα ἵντεξ τῶν θεμάτων πού κάλυψα σ' ὅλες αὐτὲς τίς κριτικές μου, καὶ τοὺς «λιβέλλους» πού λέγατε, καὶ τὰ περιοδικά — «Τὰ Νέα Ἑλληνικά», «Τὸ Κριτήριο», τὴν «Προοπτική», τὴν «Πειραϊκὴ-Πατραϊκὴ», τίς «Εἰκόνες», τὴν «Ἐκλογή», τὰ «Τετράμηνια», τὸ «Δαυλό» ἐδῶ τώρα — καὶ τίς ἐφημερίδες — τὴν «Ἐλευθερία», ἀπ' τὸ '46, καὶ πόσες ἄλλες! — καὶ τὰ βιβλία — τὴν «Κριτικὴ τοῦ Μεταπολέμου», τὸ «Κατηγορώ», τὰ «Κλειδιά» ἀκόμα (γιὰ νὰ μὴν πῶ, γιὰ γενικώτερα, καὶ τὴν «Πυραμίδα 67», καὶ τοὺς «Τρεῖς σταθμούς μιᾶς πορείας», τὸ πρῶτο μου νεανικό, καὶ τὸ ΚΑΙΓΕ ἀκόμα πρόσφατα) — δέν ὑπάρχει καὶ θέμα βασικό πού ν' ἄφησα ἀναντιμετώπιστο· κι ἄρα ὅ,τι ζητᾶτε τόχετε ὅσοι τοῦλάχιστον τὸ ζητᾶτε ἀπὸ μένα γιατί χρόνια μὲ παρακολουθήσατε· ἀλλὰ νά: τὸ ξεχνᾶτε, ἢ τὸ ὑποτιμᾶτε, ἢ σᾶς παρασέρνουν οἱ φωνὲς κ' οἱ σαματᾶδες γύρω, γιὰ ἕνα σωρὸ ἀνάξιους καὶ τσαρλατάνους, καὶ γυρεῦτε ν' ἀρχίσουμε πάλι τίς «θεριστικές» καὶ τίς «καταιγιστικές» τῶν φλουδιῶν καὶ τῶν τενεκέδων... Ὅχι ὅμως, φίλοι! Δέν ἀξίζει τὸν κόπο, βεβαιωθῆτε! Ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία θὰ περάσῃ μ' ὅλα αὐτὰ δοκιμασία — ὅπως τὰ πάντα στὸν κόσμον γιὰ νὰ μείνουν ἄξια — καὶ πρέπει νὰ τὴν περάσῃ· κ' οἱ συνειδήσεις σας, κ' ἐσᾶς τῶν πιὸ ἀξίων καὶ τῶν πιὸ κριτικῶν, πρέπει ἐπίσης νὰ τὴν περάσουν· κ' ἢ ὀλιγοπιστία κάνει κι αὐτὴ καλὸ ἐντέλει: σὲ στερεώνει, ἂν διαβῆς πέρα, στίς πιὸ θεμέλιες καὶ ριζιμιές ἀξίες κι ἀρετές· καὶ δέ χρειάζεται κανεῖς πού τὸν ἐκτιμᾶτε γιὰ τὰ γενναιότερα

Ἀκολουθῶ τὴ γραμμὴ: ἀπὸ τὰ γενικώτερα στὰ εἰδικώτερα — ὅσο μοῦ ἐπιτρέπει τὸ ὕλικό κι ὁ τρόπος γραφῆς του βέβαια —, προτάσσοντας διάφορες εἰσαγωγές ποὺ κατὰ καιροὺς ἔγραφα — καὶ τὶς ὁποῖες ἔδωσα ἐπίσης στὸν Δ. Τσάκωνα καὶ ἀρύσθηκε διάφορα κι ἀπ' αὐτές — γιὰ μιὰ ἐκ μέρους μου *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας*, ποὺ δέν ἔσωσα ἐντέλει νὰ συνθέσω. Εἶναι ὅμως ἀξονικά τῆς σκέψης μου πολλὰ τους, καὶ γι' αὐτὸ τὰ προτάσσω. Μπορεῖ νὰ βοηθήσουν κάποιους. Ἔστω καὶ γιὰ νὰ τοποθετήσουν σωστά ὅσα εἰδικώτερα γράφω γιὰ ἐπιμέρους θέματα παρακάτω.

Μὲ τὴν παράκληση στοὺς αὐστηρότερους νὰ θεωρήσουν ὕλικό, ἢ ἀπλῶς: στοιχεῖα «πρός-», ὅσα παραθέτω, κι ἄρα νὰ μοῦ συγχωρήσουν τὸ ἀσύνθετο ἢ τὸ ἀποσπασματικό πολλὰς φορές, τὰ δημοσιεύω ἐδῶ ὅπως τὰ γράψα ἢ τὰ ὑπαγόρευσα, χωρὶς σπουδαῖες ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπεξεργασίες.

Τὰ θέματα στὰ ὁποῖα κινοῦνται, εἶναι περίπου τὰ ἑξῆς:

ΓΕΝΙΚΑ: Εἰσαγωγὴς σὲ «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας», γραμμένες ἀπὸ 5-9-77 μέχρι 29-1-82. - *Ἐπίκριση «Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» Κ. Δημαρᾶ*. [Ὑλικὸ συγκεντρωμένο ἀπὸ τὸ '52 ὡς τὸ '77, μὲ ἀντιμετωπίσεις πλήθους ἐπιμέρους θεμάτων τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας, (τόμος ὁλόκληρος, ὑπερδιακοσίων πενήντα σελίδων τοῦ Ἀρχείου μου, πέραν τῶν δημοσιευθέντων στὰ *Τετράμηνια* 13, Ἀνοιξη-Καλοκαίρι '77, σ. 924-48).] *Ἐπίκριση «πανεπιστημιακῶν» σημειώσεων ἀπὸ παραδόσεις «Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» Κ. Στεργιόπουλου*. (23-27/6/77.) - *Ἐπικριτικά «Ἱστορίας Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» Βίττη*. (27-6-78.) - *Συνοπτικὴ-διδασκτικὴ Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας* (ποὺ ὑπαγόρευσα σὲ μικρὸ μαθητὴ μου, Ἰαν.-Μάρτ. '82.) - *Γενεὰ τοῦ Μεταπολέμου*. (Οἱ ἀξιολογώτεροι φορεῖς τῆς στῆν *Ποίηση*, τὸ *Διήγημα*, τὸ *Μυθιστόρημα*, τὴν *Κριτικὴ* καὶ τὸ *Δοκίμιο*). (3-2-77.) - *Γενεὰ τοῦ Μεταπολέμου*. (Γενικά.) (3-1-77.) - *Οἱ ἀξιολογώτεροι νεοέλληνες ποιητές, μὲ σύντομες κρίσεις γιὰ διαφόρους*. (Ὑπαγορευμένο στὸν Δ. Τσ., σὰν γενικὸς ὁδηγός του, 12-4-77.) *Καταβολές Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας - Γλωσσικὸ κ.λ.* - *Ἀρχαιολατρία κ.λ.* (Μᾶης 78 καὶ 15-20/1/79) - *Βυζάντιο*. (Λατινίζοντες-Τουρκόφιλοι κ.λ. Φαναριῶτες μετὰ.) (Μᾶης '78.) - *Βενιζελισμός-Ἀντιβενιζελισμός, σὲ συνάρτηση μὲ «Μεγάλῃ ἰδέᾳ» καὶ «ἀπὸ Βορρᾶ» ἢ «ἀπὸ Ἀνατολῶν» πρωτεύοντως «κίνδυνον»*; κ.λ. συναφῆ. (Μᾶης '78.) - *Ἀρχὲς τοῦ «Νεοελληνικοῦ»*. *Δημοτικὸ τραγούδι* κ.λ. (Μᾶης '78.) - *Δημοτικὸ τραγούδι: «Τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ»*. (Ἀνάλυση τῆς σημασίας κ.λ.) (Μᾶης '78.) - *Τὸ Βαλκάνιο*. *Ἡ βαθύτερη ἐνότητά του* κ.λ. *Δημοτικὰ τραγούδια* κ.λ. (Μᾶης '78.) - *Χριστιανισμός καὶ Ἀρχαιοελληνικὴ συνείδηση*. *Ἐπίδραση ἢ ὄχι τῆς «Ὁρθοδοξίας» στὴ «νεοελληνικὴ» συνείδηση* κ.λ. (Μᾶης '78.) - *Δημοτικὸ τραγούδι καὶ μουσικὴ του*. *Βαλκανικότητά του* κ.λ. *Σλάβοι* κ.λ. (Μᾶης '78.) - *Πρώιμα ρομαντικὰ μυθιστορήματα*. (Μᾶης '78.) - *Περὶ κοτζαμπάσηδων*. (Μᾶης '78.) - *Καθαρεύουσα - Δημοτικὴ, Ἀρχαιολατρία - Πραγματισμός* κ.λ. (Μᾶης '78.) - *Νεοελληνικὸς ὑποαστισμός*. (Μᾶης '78.) - *Ρόλος τῶν βυζαντινῶν λογίων, τῆς Διασπορᾶς καὶ πρό αὐτῆς, στῆν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση καὶ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ Οὐμανισμοῦ πρὸς τὴν Ἀρχαιοελληνικὴ Παιδεία*. (Μᾶης καὶ Καλοκαίρι '78.) - *Γένεση «ἐθνικῆς» νεοελληνικῆς συνείδησης*. *Ἀνδρουτσος-Διγενῆς* κ.λ. (15/4-1/5/78.) - *Τοῦρκοι καὶ Κλέφτες*. (17/4-1/5/78.) - *Κυπριακὴ λογοτεχνία*. (17/4-1/5/78.) *Δημοτικὸ τραγούδι: τ' «Ἀκριτικά»* κ.λ. (17/4-1/5/78.) - *Ὁ Μεσοπόλεμος*. (Μᾶης '78.) - *Νεοελληνικὸς ψευτορομαντισμός*. (Μᾶης '78.) - *«Πρώτῃ Ἀθηναϊκῇ Σχολῇ»*. (Μᾶης '78.) - *Ἡ ἀντιμαχία: Ἀρχαία Ἑλλὰς - Ἑλληνισμός* -

Βυζάντιο καὶ τὰ συναφῇ. (Μάης '78.) - Κλασσικὴ παιδεία. (Μάης '78.) - Δημοτικὴ-Δημοτικισμὸς καὶ τὰ συναφῇ. (Ἀρχὴ '78.) Γενεὰ τοῦ Μεταπολέμου. (25-8-78.) - Σλάβοι - Φαλμεράιερ-ἀντιδράσεις μας κ.λ. (25-8-78).- Τὸ νεοελληνικὸ *Lumpenproletariat* καὶ ὁ ὑποαστισμὸς. (Βάρναλης, «Μοιραῖοι».) (25-8-78.) - Ρεμπέτικο. (10/17-10-78.) - Γαλλικὲς ἐπιδράσεις, ναί· ἀλλὰ κ' ἐκ Βιέννης, προεπαναστατικά, καὶ μετὰ γερμανικὲς ἐπίσης. «Διαφώτιση» γαλιόν, ἀλλὰ καὶ μεσενρωπαϊκή. (Καλοκαίρι '78.) - Ἀρχὲς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. (7-1-80.) - «Γενιὰ τοῦ '30». (Φεβρ. '80.) - Δημοτικὸ τραγούδι. (5-9-80.)

*ΕΙΔΙΚΑ: "Αβλιχος. (6/8-24/12/80.) - "Αποστολάκης. (4-2-81.) "Ηρα-
κλῆς Ν. "Αποστολίδης. ("Ιαν. '80 και 15-7-82.) - "Αριστοτέλης Βαλαωρίτης.
(Μάης '78.) - Βάρναλης. (Μάης και 25-8-78.) - Βιζυηνός. (Μάης '78.) - Βλα-
στός. (Μάης '78.) - Γεμιστός (Πιλήθων). (17/4-1/5/78.) - Γρυπάρης. (Μάης
'78.) - "Ιων Δραγούνης. (Μάης '78.) - Σπυρίδων Ζαμπέλιος. (Μάης '78.) -
Ντίνος Θεοτόκης. (Μάης '78.) - Καβάφης. (Μάης '78.) - Καρυωτάκης. (Κα-
λοκαίρι '78.) - Κοραΐς. (17/4-1/5/78.) - Λασκαράτος. (Μάης '78.) - Μηνιά-
της. (17/4-1/5/78.) - Μωραϊτίδης. (10/17-10-78.) - Στέφανος Ξένος. ("Ανοιξη
'79.) - Παλαμᾶς. (Μάης '78.) - Πάλλης. (Μάης '78.) - Παπαδιαμάντης. (Μάης
'78.) - Ρήγας. (Μάης '78.) - Ρίτσος. (17-11-77 και 10/17-10-78.) - Ροΐδης.
(Μάης '78.) - Σικελιανός. (Μάης '78.) - Σολωμός. (17/4-1/5/78.) - Σουρῆς.
(Μάης '78.) - "Ιούλιος Τυπάλδος. (Μάης '78.) - Κ. Χρηστομάνος. (15-7-78.)*

Στοιχεία και μέρη ἀπ' ὅλα τὰ παραπάνω μῆκαν στὴν «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» τοῦ Δ. Τσάκωνα - στίς σελίδες: 9-13, 23, 25, 32, 39-40, 46, 65-66, 68, 72-73, 75-77, 83-84, 89-91, 130, 145, 163-164, 167, 171, 213-218, 220, 248-251, 283, 286, 302-303, 331, 336-337, 342-343, 347-348, 351, 356-359, 375-376, 386, 411, 413-415, 417, 475-477, 484, 491, 500, 515, 563-564, 582-584, 589, 607-608, 622-623, 637, 648, 651, 655-658, 664, 667, 671, 674, 682, 696-697, 749, 762, 764-766, 770-771, 780-781, 824-825, 828-829, 833-834, 836, 845-846, 868-869, 872-873, 881-882, 912-913, 933, 947-949, 988, 994-995, 998-1001, 1005-1009, 1011-1016, 1048, 1050, 1053, 1064, 1067-1068, 1077-1078, 1082-1083, 1089-1091, 1096, 1100, 1104-1111, 1115-1116, 1121-1122, 1180-1182, 1200, 1213, 1215, 1219-1220, 1223, 1235-1237, 1249-1250, 1254-1255, 1260, 1266, 1269 καὶ 1277.

Ἄς δοῦμε λοιπὸν τὰ πράγματα, μὲ κάθε ἀντικειμενικότητα:

II

ΑΞΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ²

Κανονικά, σε τόπο με στέρεη πνευματική συγκρότηση και σωστή παιδεία, δουλειά του ανθολόγου δεν είναι ή αξιολόγηση των κειμένων και των δημιουργών τους, ούτ' ή ανάλυση ούτ' ή υπόδειξη και το χειροκράτημα οδηγητικά του αναγνώστη ή του μελετητή τους τί να προσέξει, τί να μην του ξεφύγει και νά έκτιμησή, τί και πώς νά προσλάβει και νά καταφέρει νά χαρή, νά καρπωθῇ ἀπό τὰ καλά και τ' ἄριστα μιᾶς υπεύθυνη και αὐστηρά ἀνθολογημένης λογοτεχνίας. Σὲ καιροὺς πού λειτουργοῦν παράλληλα και ἀποδοτικά μὲ καλές ποιότητες καλλιέργεια και φωτισμένη παράδοση, ἐκπαίδευση

2. Στις 5-9-88 σχεδιάζα την έκδοση ενός τόμου συμπληρωματικού της επτάτομης *Ἀνθολογίας*, με τὸν τίτλο αὐτόν. Τὸ κομμάτι τοῦτο εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ προλόγου πού ἔγραψα, καὶ πού βρισκώ πὼς θέτει κάποια κρίσιμα καὶ βασικά.

ἄξια καὶ κράτος τοῦ καλοῦ, τοῦ καλύτερου, τοῦ κάλλιστου καὶ τοῦ πιό οὐσιαστικοῦ σ' ὅλα — καὶ μάλιστα τὰ πνευματικά — ὁ ἀνθολόγος ἐνεργεῖ σιωπηλά: μὲ τὴν πράξη του καὶ μόνο τῆς ἐπιλογῆς τῶν ἄριστων καὶ τῆς φροντισμένης ἐπαναπόδοσής τους στὸ εὐρύτερο κοινό, μὲ τὴν προσκύρωση του καὶ μὲ τὴν εὐθύνη του πὼς ξαναδωρίζει τὰ ποιητικώτατα.

Σ' αὐτὴ τῇ θέσῃ στέκονταν ὁ πατέρας μου ὅταν πρωτοσυνέθετε καὶ ἀργότερα ποὺ ἐπανεξέδιδε διαρκῶς συμπληρούμενη, ἐπὶ τριάντα τόσα χρόνια, τὴν *Ἀνθολογία*, ποιητικὴ καὶ τοῦ διηγήματος. Κι ὅταν καλοπροαίρετοι — δάσκαλοι, περσότερο, ἄλλοτε, μὰ καὶ νεώτεροι, ποὺ ἐπέμεναν καὶ σὰ βοήθημα μορφωτικὸ νὰ βλέπουν τὴν *Ἀνθολογία* — τοῦ ζητάγαν «νάχε καὶ στοιχεῖα γιὰ τοὺς συγγραφεῖς καὶ τὰ ἔργα, ἢ χρονολογίες καὶ τοποθετήσεις ποὺ ἀνήκει ὁ καθένας, ἢ καὶ καίριες ἀναλύσεις ἀκόμα, ποὺ νὰ βοηθᾶν τὸ μελετητὴ νὰ ἐντάσῃ σωστά μὲς στὸν ὅλο χῶρο τῆς λογοτεχνίας μας ὅ,τι διαβάζει κι ἀγαπᾷ τῆς *Ἀνθολογίας*», ὁ πατέρας ἀποκρίνονταν σχεδόν βάνουσα καὶ ἀπότομα: «—“Ὁχι, ὄχι, κύριε! Ἡ *Ἀνθολογία* δέν εἶναι γραμματολογία, οὔτε σχολικὸ βιβλίο! Ὁ ἀνθολόγος δέν κάμνει ἱστορία, οὔτε κριτική, οὔτ' αἰσθητική! Ἄλλοι αὐτά! Ὁ ἀνθολόγος: σιωπηρὰ! Ἐσεῖς διαβάστε ὅ,τι ἄλλο θέλετε, ὅ,τι νομίζετε πὼς σᾶς βοηθεῖ, σᾶς φωτίζει! θὰ ἦσαν ὅμως ὅλα αὐτά — ἂν ὑπῆρχαν δίπλα στὸ ποίημα, δίπλα στὸ διήγημα — στοιχεῖα πάρα-αἰσθητικά, ποὺ βλάπτουν! Δέν θέλω κανέναν ἐπηρεασμό σας *ὕπὲρ* ἢ *κατὰ* τοῦ *ἄλφα* ἢ τοῦ *βῆτα* ποιήματος ἢ διηγήματος, διότι, λόγου χάριν, ξεύρετε, ἦταν φυματικὸς ὁ ποιητής, ἢ ψεύτης ἢ μασκαράς εἰς ἄλλα — ἄσχετα μὲ τὸ γραπτὸ του — ὁ διηγηματογράφος! Ἡ *Ἀνθολογία* εἶναι ἀνθολογία! Σᾶς δίδει ὅ,τι ἄριστο — ἀπὸ κείμενα —, καὶ τοῦτο: τελειῶς ἀνεξαρτήτως οἰοῦδηποτε ἄλλου στοιχείου. Τὰ ἄλλα: ἀπὸ ἄλλους, καὶ ἄλλοι!»

Ἡ θέσῃ εἶναι ἡ σωστή. Καὶ τὴ σεβάστηκα κ' ἐγώ, ἀπὸ τὸ '40 ποὺ πρωτάρχισα νὰ βοηθᾶω στὴν *Ἀνθολογία*, δίπλα στὸν πατέρα μου, ὡς τὴν κωδικοποιημένη ἐκδοσὴ τῆς, τὴν ἐπτάτομη, ποὺ ἔβγαλα μόνος πιά, καὶ μὲ τοὺς γιούς μου τώρα. Καὶ μακάρι νὰ μὴν ἄλλαζαν οἱ καιροί, οἱ ἀνθρωποι, τὰ πράγματα, ἢ πορεία τῆς ὁποίας καλλιέργειας στὸν τόπο μας, ἢ παιδεία καὶ τὰ ἐπίπεδά μας, ὥστε νὰ μὴ χρειάζονταν ἐπαναθεώρηση καὶ μετακίνηση, οὔτε τοῦ ἀνθολόγου οὔτε τῆς *Ἀνθολογίας*, καὶ νὰ μέναμε στὸ «κλασσικὸ» ἐκεῖνο *σιωπηρὰ* τοῦ πατέρα μου: *Ὁ ἀνθολόγος: σιωπηρὰ! Χωρὶς τίποτε πέραν τῆς ἐπιλογῆς μὲ τὴν εὐθύνη καὶ τὴ συνείδησή του νὰ λέγῃ! Αὐτὴ αὐτὴ ἡ ἐπιλογή του τὰ λέγει ὅλα! Περισσότερα — καὶ πλέον τεκμηριωμένα — ἀπ' ὅσα ὅλοι οἱ ἄλλοι μαζί, κριτικοὶ καὶ ἀναλυτές καὶ ἱστορικοί!.. Οἱ ἄλλοι, λοιπόν, ἂς λέγουν... Ὁ ἀνθολόγος καὶ ἡ Ἀνθολογία σιωπᾷ... Καί, μόνον, πορίζει ὑλικό! Τὸ ἄριστο! Καὶ μὲ τὴν πλήρη εὐθύνη τῆς, ποὺ περιέχει καὶ ὅλη τὴν κρίση τῆς καὶ τὴν ἀνάλυσή τῆς καὶ τὴν ἰστορήσῃ τῶν πραγμάτων ὡς ἔχουν, ἐκ μέρους τῆς, καὶ *de facto*!.. Τί παραπάνω;..*

Ὅμως ἄλλαξαν ὅλα· καὶ ξέπεσαν — τὰ μεταπολεμικὰ τοῦτα χρόνια, καὶ μάλιστα τὴν τελευταία δεκαπενταετία — τόσο· καὶ παιδεία (ποὺ ποτέ δὲ στέκονταν δά καὶ στὰ πόδια τῆς, ἀλλ' ἔστω ψευτοπορεύονταν ἀκόμα μὲ τὰ δασκαλιστικά ξυλοπόδαρά τῆς, κι ὅλο τρέκλιζε βέβαια, μὰ καὶ κάτι μισοέσωζε, κάτι μισοστυλῶνε πότε-πότε, κάτι τὸ ἰδιαίτερα ξεχαρβαλωτικὸ μισοανέστελλε γιὰ λίγο, κάτι ψευτοσυντηροῦσε, μὲ τὴ βέργα ἔστω τοῦ κονισαλέου παλιοδάσκαλου)· καὶ γενικώτερη καλλιέργεια, καὶ πνευματικὴ ἀγορά, καὶ πανεπιστήμια, καὶ δημοσιογραφία, καὶ πολιτικὴ καὶ πολιτεία καὶ

κράτος, τόσο ξέπεσαν πιά ὅλα, πού ἡ *Ἀνθολογία* στοῦ χώρου τῆς ἀναγκάζεται νά βλέπῃ πῶς ἀπομένει τὸ μόνο ἀλώβητο μορφωτικό στοιχεῖο-βοήθημα τοῦ *νεοελληνικοῦ*! Ἀναγκάζεται, δηλαδή ν' ἀναλάβῃ ἀλλότρια ἔργα: καί τῆς (ἀνύπαρχτης πιά) παιδείας, καί τῆς (τόσο πιά μαστιγωνόμενης ἀπ' τὰ δρολάπια τῆς πολιτικῆς, καί τῆς ἀνήμερης προπαγάνδας καί τοῦ πανάθλιου τύπου) καλλιέργειας, καί τῆς κριτικῆς, πού ἀπὸ χρόνια πολλά δέ βρίσκει ἔκφραση κι ἀπήχηση καμμιά, ἂν δέ χαϊδεύῃ καὶ δέ συμφέρῃ κλίκες καὶ κρατοῦντα καὶ θλιβεροὺς κρατοῦντες (θλιβερώτατους ἐκάστοτε, ὅποιοι κι ἂν εἶναι, στὸν ἄτυχο καὶ κακορίζικο τόπο μας, μετέτοιον ἄκριτο λαὸ νὰ τοὺς ἀνέχεται καὶ νὰ τοὺς δοξολογῇ διαρκῶς κ' ἔτσι ἀμετανόητα).

Ἔ, τί νὰ γίνῃ;.. Σὲ καιροὺς δεινούς, ὅλα τὰ ποιοτικά ἀμύνονται, καὶ συσπειρώνονται, αὐτοεπιστρατεύονται στὸ ἀντίκρουσμα τῆς ἀπειλητικῆς ἀνάγκης, ὑπὲρ τῶν προϋποθέσεων ἐπιτέλους τῆς ὁποίας ὑπόστασης καὶ μελλοντικά ἐλπιστῆς ξανά λειτουργίας τους.

Ἀναγκάζεται λοιπὸν ἔτσι καὶ ἡ *Ἀνθολογία* νὰ ὀδηγήσῃ... Νὰ πιάσῃ ἀπὸ τὸ χέρι τὰ ζαλισμένα παιδιὰ, τοὺς ὁποιους σημερινούς κι αὐριανούς μελετητές, καὶ νὰ δείχνῃ: *Αὐτὸ καλὸ, γι' αὐτὸ καὶ γιὰ κείνο τὸ λόγῳ τοῦτο προσέξετε κ' ἐκεῖνο καρπωθῆτε· αὐτὸ ἀξίζει τόσο, κι ὄχι ὅσο τὸ ἄλλο, πούναι γνησιώτερο κι οὐσιαστικώτερο - νὰ γιατί καὶ γιατί· τὸ παραπέρα κοιτάξετε το: ὀδηγεῖ σὲ μανιέρα, κι ἀπὸ κεῖ ψευτιά κι ἀναξιότητα· ἐνῶ ἀπ' αὐτὸ ἐδῶ τὸ «ἀδύναμο», καὶ τὸ σχεδὸν ὠχρὸ ἀκόμα, τότε, ὅταν γράφονταν δειλά-δειλά, ὁμῶς ἄρχιζε, νά! ἐκεῖνο τὸ πόσο ἰσχυρὸ καὶ ποιοτικώτατο μετὰ, ἔ; κ.λ. κ.λ., μύρια ὅσα.*

Ἀλλὰ κάτι τέτοιο ἀκριβῶς δέ θάπρεπε νάναί μιὰ σωστή *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*; Τί ἄλλο δηλαδή;

Μόνο πού τὸ ἐρώτημά μου εἶναι, βαθύτερα: *Γίνεται νὰ ἰστορηθῇ, πράγματι, τὸ πνευματικὸ; Ὑπάρχει πνευματικὴ συνέχεια; Ἡ τὴν κατασκευάζουμ' ἐμεῖς, βιάζοντας κι ἀλλοιώνοντας τὰ πράγματα;..*

Τοῦτο δὲν ξέρω - δὲν εἶμαι βέβαιος.

III

ΓΕΝΙΚΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΘΕ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Θεωρεῖται σὰν ἐκτός συζητήσεως τὸ ὅτι *εἶναι δυνατό νὰ ἰστορηθῇ μιὰ Γραμματεία*. Ὡστόσο ὑπάρχουν προβλήματα. Καὶ τὸ καιριώτερο: Ἄν γίνεταί νὰ ἰστορηθῇ, σὰν *ροή*, σὰν ἐξελικτικὴ *πρόβαση μέσα στοῦ χρόνου*, χωρὶς ν' ἀλλοιωθῇ πρὸς τοῦτο ριζικά, στὴ βαθύτερην ὑφὴ του, κάτι πού ἴσως δὲν εἶναι οὔτε *ροή* οὔτε *πρόβαση*, παρὰ τὰ στοιχεῖα του — τ' ἀντικείμενα, ἐν προκειμένῳ, μιᾶς *Γραμματολογίας* — ἀπλῶς *παρουσιάζονται* μέσα στοῦ χρόνου, δὲν παράγονται ὁμῶς ἀπ' αὐτόν, δὲν εἶναι στοιχεῖα ἢ παράγωγα ἢ σπασματικές φάσεις μιᾶς *ροῆς* (ἢ, κι ἂν ὑπετίθεντο σὰν τέτοια, θὰ ἔμενε πρόβλημα πάλι τὸ ἂν ὅλα μιᾶς *ροῆς*, μιᾶς *παραγωγικῆς πρόβασης*, μ' ἐνιαία ὑφὴ, κινητήρια κ.λ.) Μιὰ ἐξιστόρηση ὁμῶς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μαζί *μιὰ* καὶ *μὴ* *μιὰ*. Ὅπως οὔτε, βασικώτερα, νὰ δίνη σὰν *παράγωγα ροῆς* παράγωγα ἐκρήξεων π.χ. Ἡ ἐνότητα τοῦ ἐξιστοροῦντος λόγου δὲν εἶναι δυνατό οὔτε στοιχειωδῶς νὰ πραγματωθῇ με *ἀντικείμενα* ἐξιστόρησης πού δὲν παράγονται ἀπὸ *μιὰ* καὶ *συνεχῇ δημιουργικὴ φορά*, πού δὲν εἶναι στοιχεῖα *μιᾶς* παραγωγικῆς γραμμῆς, τὴν ὁποία ν' ἀκολουθήσῃ φυσικά καὶ πιστὰ ἡ ἐξιστό-

ρηση, μή αλλοιώνοντας τὰ πράγματα, μή προσδίδοντάς τους συνδέσεις πού δέν ἔχουν, συναρτήσεις πού δέν ἐλειτουργήσαν πράγματι στήν ὀργανική σύστασή τους - ἐν γένει: μή παράγοντας πλαστική, ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει, «ἐνότητα» ἐκεῖ πού δέν ὑπῆρξε!

Μιά μεθοδική υπόθεση κάπως βοηθεῖ:

Ἔστω ὅτι — καί χρειάζεται βέβαια νά ἐρευνηθῇ μήπως ἔτσι πράγματι συμβαίνει — τὰ πνευματικά ἔργα παράγονται ἀπό δυνάμεις *ὑπόγειες* κι ὄχι *ἐπίγειες* (μέ τὸ χρόνο νοούμενο ἐν προκειμένῳ σάν *γῆ*). *Ἐπίγεια* φαίνονται σάν *πρότερα* καί σάν *ὑστερα* ἢ σὰ *σύγχρονα*. *Κ'* οἱ *Γραμματολόγους* ὅλες, σάν *ἱστορίες* πού θέλουν νάναι, καί πού ζητοῦνται (κυρίως αὐτό) νά εἶναι, δέν μποροῦν παρὰ ν' ἀποδίδουν τίς σπουδαιότερες σημασίες στίς *ἐγχρόνους* αὐτές «συναρτήσεις» τῶν ἔργων καί τῶν κειμένων. Οἱ προσπάθειά τους, βασικά, δέν εἶναι παρ' αὐτή: νά δώσουν τὰ *οὐσιαστικά* τῶν ἔργων καί τῶν πνευματικῶν παρουσιῶν μέσ ἀπ' τὰ *χρονικά*: «νά ἐξηγήσουν», μ' ἓνα λόγο, τίς πνευματικές ποιότητες *ἱστορικά*. Καί μπορεῖ μὲν οἱ «ἐξηγήσεις» κ' οἱ «συναρτήσεις» αὐτές νά μή στεροῦνται κάποιου ἐνδιαφέροντος, ἢ καί νά φωτίζουν (κατὰ περίσταση) ἓνα ἔργο (ἀλλ' ὄχι ἀναγκαῖα καί κάποιο ἄλλο ἢ κι ὅλα τὰ ἔργα), δέν ἀληθεύουν ὁμως — ἂν ἰσχύῃ ἡ βασική μας ὑπόθεση — ὡς πρὸς τὴ βαθύτερη νύξη τῶν ἔργων, καί ἄρα ἡ λεγόμενη «ἱστορία» δέν εἶναι παρὰ μῦθος, καί με τὴν τάχα «*ἐξιστόρηση* πνευματικῶν πραγμάτων» δέ γίνεται πράγματι παρὰ ἀλλοίωση πνευματικῶν δεδομένων, καί τέτοια ὅποια χρειάζεται ἀκριβῶς, γιὰ νά στριμωχτοῦν, νά χωρέσουν, νά ἐμφανιστοῦν *πειστικά* ἐντεταγμένα μέσα σὲ κάποια ὅπως-ὅπως χρονική *συνέχεια*, πού κι αὐτή, ἐξ ἄλλου, δέν ὑπάρχει, ἢ ὅπως-ὅποτε ἀπαιτεῖται ἐπίσης ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπόστασή της, δηλαδή διαπίστωση πὼς εἶναι τῶν πραγμάτων κι ὄχι τοῦ νοῦ πού τὴ ζητάει γιὰ νά βολεύεται, καί πού γι' αὐτό καί θαρρεῖ πὼς «τὴ βρίσκει ἐξ *ἀντικειμένου*».

Ἐνα σχῆμα δίνει παραστατικά τὸ νόημα τοῦτο:

Οἱ τυπικές *Γραμματολογίες*, πού σάν «ἐκτός συζητήσεως» ἀντικρύζουν τὰ πνευματικά ἔργα ὡς στοιχεῖα μιᾶς *ἐγχρόνης* παραγωγικῆς φορᾶς, δίνουν τ' *ἀντικείμενά* τους σ' αὐτό περίπου τὸ σχῆμα:

→ * → * → * → * → * → * → * → * → * → * → * → *

Ἐνῶ ἡ ὑπόθεση πὼς ἴσως τὰ ἔργα εἶναι παράγωγα *ὑπόγειων* δυνάμεων (ἢ ἐκρήξεων), μᾶς δίνει, γιὰ παράσταση ἑνὸς λόγου πού θὰ πραγματευόνταν τὸ ἀληθινὸ γι' αὐτά, χωρίς ἀλλοίωση τῆς πραγματικῆς τους φύσης, χωρίς ψευτοπαραγωγή τους ἀπὸ ἄλλα ἐκείνων πού ὄντως τὰ παρήγαγαν, τὸ ἐξῆς περίπου σχῆμα:

* * * * *
↑ ↑ ↑ ↑ ↑ ↑ ↑ ↑ ↑ ↑ ↑ ↑
.....

Φανερό, πὼς ἂν ὁ,τι ἀφορᾷ στὰ πνευματικά ἔργα ἐκφράζεται περσότερο μέ τὸ δεύτερο σχῆμα — ἢ με κάτι ἀνάλογο —, οἱ τυπικές *Γραμματολογίες*, πού «ἱστοροῦν» τὰ πνευματικά σὰ νά συμβαίνουν κατὰ τὸ πρῶτο σχῆμα — ἢ κάτι τέτοιο — προσθέτουν ἀνυπόστατα στοὺς χώρους μεταξύ

τῶν ἔργων καὶ τῶν λογῆς λογῆς πνευματικῶν φανερωμάτων. Δηλαδή: Δέν ἱστοροῦν πράγματι, ἀλλὰ μυθολογοῦν! Κ' ἐμφανίζουν τὰ μυθολογήματά τους μὲ ἀξιώσεις «ἀλήθειας» καὶ «ἱστορίας»!

Σωστή, λοιπόν, Γραμματολογία, τοῦτο πρέπει πρώτιστα ν' ἀποφεύγη. Κι ὀφείλει νὰ δίνη, στὸ ἀνώτατο δυνατό, μόνο ὅ,τι πράγματι ἀληθεύει γιὰ τὰ πνευματικὰ ἔργα καὶ παρουσίες, μὲ ὅλες μὲν τὶς συναρτήσεις καὶ διασυνδέσεις πού ἔχουν οὐσιαστικές σημασίες κι ἀνταποκρίνονται σὲ ὀργανικά στοιχεῖα τῆς σύστασης τῶν ποιοτήτων ἔργων καὶ φανερωμάτων ἐν γένει, ὅχι ὅμως μὲ καμμία πού δέν βεβαιώνεται οὐσιαστικά, μὲς ἀπ' τὴ φύση τῶν ἔργων καὶ τῶν δημιουργιῶν, δηλαδή πού δέ λειτούργησε ὀργανικά πράγματι στὴ φυσικὴ συγκρότησή τους.

“Ὅχι τὸ ἱστορεῖν ν' ἀλλοιώνη τὸ γίνεσθαι! Γιατί τότε, ἀκριβῶς... τί ἄλλο;.. Ψεύδεται!

Κείνη

ΡΕΝΟΥ ΗΡΑΚΛΗ & ΣΤΑΝΤΗ

Α Π Ο Σ Τ Ο Λ Ι Δ Η

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Πλήρες Corpus — Τόμοι ἑπτὰ — Σελίδες 3820

Τὸ καλύτερο δῶρο σὲ φίλους πού διαβάζουν. Χαρίστε τὸ πῶς νεοελληνικό πνευματικὸ ἔργο, πού θὰ μείνῃ καὶ θὰ μορφώσῃ κι ἄλλες νεοελληνικὲς γενιές.

Ποιητικὴ

Τόμοι 3, σελίδες 1746. Ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα, ὡς τὶς μέρες μας, ἀνθολογημένη ὅλη ἡ λόγια καὶ δημοτικὴ ποίηση τριῶν αἰώνων.

Διηγήματος

Τόμοι 4, σελίδες 2074. Διηγήματα 137, διηγηματογράφων 97, τὰ ἄριστα ἐνοῦ αἰῶνα Διηγηματογραφίας μας, ὡς τὶς μέρες μας.

Εἶναι ἡ πῶς ἀντικειμενικὴ κάτωση τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἀπολύτως ἀνεπηρέαστη ἀπὸ ιδέες καὶ πολιτικὲς θέσεις ἢ παρατάξεις καὶ προπαγάνδες.

Ὁ τόμος: δρχ 1800 στὰ βιβλιοπωλεῖα, 1600 ταχυδρομικῶς, καὶ 1550 ἀπὸ Μηθύμνης 43 (πλατεῖα Ἀμερικῆς) διὰ χειρὸς. Ταχυδρομικὲς ἐπιταγές: Κυρίαν Βίαν Ρ. Ἀποστολίδη. Μηθύμνης 43, Ἀθῆναι, τ.τ. 823. Τηλέφωνα: 8646977 καὶ 8676053.

ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ τοῦ τέως Προέδρου τῆς Δημοκρατίας κ. Μ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ στὸ «ΔΑΥΛΟ»

Στὸν τέως Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας καὶ διακεκριμένο νομικὸ καὶ διανοούμενο κ. Μιχ. Δ. Στασινόπουλο ὁ «Δαυλὸς» ὑπέβαλε τὰ ἀκόλουθα ἐρωτήματα:

1. Τί σημαίνει ἑναρχὴ κοινωνία;
2. Ἡ ὑπερανάπτυξη τῆς ἐξουσίας ἀποτελεῖ διαστρέβλωση τῆς ἑναρχῆς κοινωνίας;
3. Ἡ ἀναρχία μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀναπτύσσεται παράλληλα πρὸς τὴν ὑπερανάπτυξη τῆς ἐξουσίας;
4. Ἡ βία ποῦ στεγάζεται; Στὴν ἑναρχὴ ἢ στὴν ἐξουσιαστικὴ κοινωνία;
5. Ἡ μαζοποίηση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐξουσιαστικοποιήσεως τῆς κοινωνίας; Ποῦ ὁδηγεῖ;

Ὁ κ. Μ. Στασινόπουλος ἔδωσε τὴν ἀκόλουθον γενικὴ ἀπάντησιν στὰ ἐρωτήματα αὐτά:

«Φαινόμενο συμφυὲς μὲ τὸ φαινόμενο τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς ἀρχῆς μέσα σ' αὐτὴ τὴν κοινωνία. Ἀνάλογα μὲ τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο, ἡ ἀρχὴ αὕτη ἔχει διαφορετικὴ προέλευση. Στὴν πρωτόγονη κοινωνία, ἡ ἀρχὴ πηγάζει ἀπὸ τὴ δύναμη, ἃς ποῦμε ἀπὸ τὴ βία, ποῦ ἐξασκεῖ στοὺς ἄλλους ἕνας δυνατὸς φύλαρχος, ἕνας πολέμαρχος, ποῦ κέρδισε στίς μάχες κι ἐξόντωσε τοὺς ἐχθρούς του. Οἱ ἄλλοι ὑποτάσσονται. Προχωρώντας μέσα στοὺς αἰῶνες, ἡ βία παραμερίζει καὶ δίνει τὴ θέσιν τῆς στὴν πίστη. Μιὰ μεταφυσικὴ πίστη στὸ ὑπεράνθρωπο, στὸ θεῖο, στὸν ἐλέω θεοῦ ἄρχοντα συγκροτεῖ τώρα τὴν ἀρχὴ μέσα στὴν κοινωνία. Εἶναι ἡ θεοκρατικὴ κοινωνία. Ἔως ὅτου ἔρχεται ἡ νέα ἐξέλιξις, κι ἡ θεοκρατικὴ πίστη ἐκτοπίζεται καὶ στὴ θέσιν τῆς μπαίνει ἡ λογικὴ, ἡ πειθώ. Ὑποτάζομαι γιὰ τὸ θέλω, ἀφοῦ σκέφθηκα λογικά, ὅτι σὺ πρέπει νὰ μὲ κυβερνᾷς. Εἶναι ἡ χαρὰ τῆς δημοκρατίας. Κι ἐπειδὴ ἡ κοινωνία συγκροτεῖται ἀπὸ πλῆθος ἀτόμων, αὕτη τὴ θέλησις, αὕτη τὴ λογικὴ, αὕτη τὴν πειθὴ τὴν ἐκπροσωποῦν οἱ περισσότεροι, δηλαδὴ ἡ πλειοψηφία. Οἱ ἄλλοι, ἡ μειοψηφία, ὑπακούουν εἴτε τὸ θέλουν εἴτε ὄχι —πιὸ συχνὰ χωρὶς νὰ τὸ θέλουν.

»Ἡ θέση αὐτῆς τῆς μειοψηφίας γεννᾷ ἀλλὰ προβλήματα. Γιατὶ ὑπακούει στοὺς περισσότερους; Ἡ ὀρθόδοξη ἀπάντηση εἶναι, ὅτι ὑπακούει γιατί ἔτσι ἔχει συμφωνηθεῖ σιωπηρὰ μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο, οἱ λιγότεροι νὰ ὑποτάσσονται στοὺς περισσότερους. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς δημοκρατίας. Ἐπειδὴ ὁμως ἡ δημοκρατία γνωρίζει, ὅτι αὐτὴ ἡ μειοψηφία ποὺ ὑποτάσσεται, ὑποτάσσεται ἐξωτερικὰ καὶ ὄχι ἐσωτερικὰ, ὅτι δηλαδὴ οἱ ἀποτελοῦντες τὴ μειοψηφία δυσφοροῦν γιατί ὑποτάσσονται σὲ ἀρχὴ ποὺ δὲν τὴν πιστεύουν σωστὴ, ἡ δημοκρατία βρῆκε διέξοδο: Ὑποτάσσονται, λέει, οἱ ἀποτελοῦντες τὴ μειοψηφία, εἶναι ὁμως ἐλεύθεροι νὰ προσπαθήσουν, νὰ ἀγωνισθοῦν, νὰ πείσουν τοὺς ἄλλους, τῆς πλειοψηφίας, ὅτι μὲ τὸ μέρος τοὺς εἶναι τὸ δίκαιο καὶ τὸ σωστὸ καὶ τὸ λογικὸ κι ἔτσι ἀπὸ μειοψηφία νὰ γίνουν πλειοψηφία, καί, μὲ τὴ σειρά τους, νὰ πάρουν στὰ χέρια τοὺς τὴν ἀρχή. Ὑπὸ ἕναν ὄρο: ὅτι αὐτὴ ἡ προσπάθεια, αὐτὸς ὁ ἀγώνας, ἅς τὸν ποῦμε ὁ ἀντιπολιτευτικὸς, πρέπει νὰ γίνῃ νόμιμα, δηλαδὴ σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες, ποὺ ἡ πλειοψηφία πάλι ἔχει θέσει, κι ἡ μειοψηφία ἔχει ὑποσχεθεῖ νὰ τοὺς τηρεῖ, σὰν ὑπέρτερους νόμους, δεσμευτικοὺς γιὰ ὅλους.

»Ὅταν ἡ πλειοψηφία ποὺ ἄρχει, δὲν ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῶν νόμων καὶ τοῦ Συντάγματος καθὼς ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία της, κι ὅταν ταυτόχρονα ἡ μειοψηφία ἀσκεῖ τὸ δικαίωμά της τὸ ἀντιπολιτευτικὸ μέσα στὰ ὅρια τῶν νόμων, τότε ἔχουμε μιὰ ἰσορροπία, ποὺ αὐτὴ βασικὰ εἶναι ἡ δημοκρατία ὄχι μόνο κατ' ὄνομα, ἀλλὰ καὶ στὴν οὐσία.

»Ὅταν ὁμως εἴτε ἡ πλειοψηφία εἴτε ἡ μειοψηφία ὑπερβεῖ τοὺς κανόνες, τότε τί γίνεται;

»Ἡ πλειοψηφία συχνὰ ὑπερβαίνει τοὺς κανόνες τῆς ἐξουσίας της. Εἶναι νόμος πανάρχαιος ὅτι ἡ ἐξουσία ἔχει ἐμφυτὴ τὴν τάση ν' αὐξάνεται, ὁ ἄρχοντας ἔχει τὴν τάση ν' αὐξάνῃ τὴν ἐξουσία του, κι ἡ τάση αὕτη εἶναι συνειδητὴ ἢ καὶ ὑποσυνειδητὴ. Ἐπειδὴ εἶναι τάση μὲ χαρακτὴρα σχεδὸν ἐνστικτώδη, τίς πιὸ πολλές φορές ἡ πλειοψηφία δὲν ἔχει ἐπίγνωση ὅτι διέπραξε παράβαση τῶν κανονισμῶν. Ἄμεσο ὁμως ἀποτέλεσμα μιᾶς τέτοιας ὑπερβάσεως εἶναι ἡ ἐξέγερση τῆς μειοψηφίας, καὶ ἡ ἐξέγερση αὕτη δημιουργεῖ τὰ πιὸ πολλὰ προβλήματα, γιατί εἶναι ἀρνηση τῆς νομιμότητας, ποὺ ὁμως γίνεται μὲ τὸ δικαιολογητικό, ὅτι ἡ πλειοψηφία πρώτη ἄρχισε τὴν παρανομία.

»Ἐτσι, φθάνουμε στὸ σημεῖο τῆς σύγκρουσης. Ἡ πλειοψηφία θὰ χτυπήσῃ τὴ μειοψηφία, κι αὕτη ἡ τελευταία θὰ φωνάξῃ, θὰ ξεσηκωθεῖ, θὰ διαλαλήσῃ ὅτι ἀδικεῖ-

ται, θά θελήσει ν' ανταποδώσει τὰ ἴσα—πῶς; Χτυπώντας, σπάζοντας, συντρίβοντας κάθετι πού κάθετι ἡσυχό καὶ στεγάζεται κάτω ἀπὸ τοὺς νόμους, δηλαδή, μ' ἓνα λόγο, ἐπαναστατώντας. Ἔτσι χτυπώντας τυφλὰ ὅ,τι βρεθεῖ μπροστά της, προχωρεῖ στὴν ἄρνηση τῆς νόμιμης ἐξουσίας, προχωρεῖ πέρ' ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση, στὴν ἀναρχία.

»Αὐτὴ τὴν ἀναρχία θά τὴ χτυπήσει τώρα ἀναγκαστικά, μὲ τὴ σειρὰ της, ἡ πλειοψηφία πού κυβερνᾷ καὶ ἡ σύγκρουση αὐτὴ εἶναι τὸ ἔσχατο ἀποτέλεσμα τῆς παραβάσεως τῶν νόμων ἢ, κατὰ τὴ δική σας ἔκφραση, τῆς «ὑπερανάπτυξης τῆς ἐξουσίας». Κι ἔτσι, χτυπώντας μιὰ ἀπὸ δῶ, μιὰ ἀπὸ κεῖ, φθάνουμε καὶ στὴν ἔννοια τῆς τρομοκρατίας, πού τείνει νὰ ἐξασθενήσει τὴ δύναμη τοῦ νόμου.

»Ἡ τρομοκρατία εἶναι ἡ κλιμάκωση ἡ ἔσχατη τῆς ἀνωμαλίας πού προκαλεῖ ἡ ὑπερανάπτυξη τῶν δικαιωμάτων εἴτε τῆς πλειοψηφίας πού κυβερνᾷ εἴτε τῆς μειοψηφίας πού μάχεται τὴν ἐξουσία τῆς ἀρχῆς καὶ ἐπαναστατεῖ. Ὅταν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο φθάσει ἡ σύγκρουση, «δὲν ὑπάρχει ἄλλο σκαλὶ στοῦ κακοῦ τῇ σκάλα». Ἡ ἔννοια τῆς δημοκρατίας ὑποφέρει καὶ ἐξασθενίζει στὸ ἑπακρο, λυγίζει κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς βίας.

»Ἐδῶ ἄς σταθοῦμε. Θελήσαμε νὰ δώσουμε μιὰ περιγραφικὴ εἰκόνα τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, πού περιέχονται στὴν ἀρχή, στὴν ἐξουσία, στὴν ὑπερεξουσία, στὴν ἀντιπολίτευση, στὴν ἐπανάσταση, στὴν ἐπαναφορὰ τῆς βίας, στὴν τρομοκρατία. Θὰ πεῖτε ἴσως, αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπλὸ μάθημα συντηρητικῆς κοινωνιολογίας. Συντήρηση ὅμως δὲ θὰ πεῖ στασιμότης. Ὑπάρχει ἡ κακὴ συντήρηση, πού λέει: «Ἄς μείνουν τὰ πράγματα ἔτσι, ὅσο ζῶ ἐγώ, κι ὕστερα γαῖα πυρὶ μιχθήτω». Αὐτὴ εἶναι ἡ συντήρηση τοῦ γήρατος. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ συντήρηση τῆς διάρκειας, δηλαδή συνδυασμένη μὲ τὴν ἐξέλιξη καὶ τὸν φιλελευθερισμό, πού στηρίζεται ἀκριβῶς στὴν ἰσορροπία τῶν ἀντιθέτων δυνάμεων, μιὰ ἰσορροπία πού εἶναι καὶ θὰ εἶναι ἡ ἀληθινὴ δημοκρατία. Αὐτὴν ἄς διατηρήσουμε ὅσο μπορούμε, γιατί αὐτὴ εἶναι ὁ μόνος λογικὸς τρόπος γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἐλευθερία γιὰ ὅλους, ὁ μόνος τρόπος ἐλευθέρης διακυβερνήσεως τοῦ συνόλου, πού ὀνομάζεται κοινωνία».

Μ Ε Τ Ε Ω Ρ Ι Σ Μ Ο Ι

Η παρακμιακή ιστορική φάση στην ὁποία ἡ μοίρα μᾶς καταδίκασε νὰ ζοῦμε, ἀντιμάχεται περισσότερο ἀπὸ κάθε τι ἄλλο τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἥρωα. Ὁ ἥρωας, ὁ ὠραιότερος καὶ καθολικώτερος καὶ πιὸ ὠλοκληρωμένος καὶ πολυσύνθετος ἰδεατὸς τύπος ἀνθρώπου ἐξ ὧν συνέλαβαν κατὰ καιροὺς οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες, ἀποτελεῖ τὸ ἀφυσικό, τὸ ἀληθινόν, τὸ λογικὸ καὶ πραγματικὰ ὑπαρκτό κορυφαῖο συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης ομάδας, ἂν δεχθοῦμε ὅτι κοινότητα δὲν σημαίνει ποτὲ πολτοποιημένη καὶ ἰσοπεδωμένη μάζα, αὐτὴ πού δημιουργεῖται ὅπου ἰσχύει ἡ παρὰ φύσιν δογματικὴ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος, ἀλλὰ σύνολο ὅπου τὰ ἅτομα διαφέρουν ὡς πρὸς τὶς δυνατότητες καὶ ἰκανότητες μεταξύ τους, ὅπου κανένα δὲν ἰσοῦται ἀπόλυτα πρὸς τὸ ἄλλο —κάτι δηλαδὴ πού ἀποτελεῖ αὐτονότητη καὶ στὴν πράξιν ὀλοφάνερη ἀλήθεια. Σ' αὐτὴ, λοιπόν, τὴν πραγματικὴ κοινότητα κι ὄχι στὴν αὐθαίρετη καὶ φανταστικὴ —καὶ συνεπῶς δογματικὴ, νοσηρὴ, τυραννικὴ καὶ ἐξουσιαστικὴ— κοινότητα τῆς ἰσότητος, ὁ ἥρωας καὶ ἡ δέσμη τῶν ἰδανικῶν πού τὸν χαρακτηρίζουν δὲν ἀντιπροσωπεύουν ἀπλῶς τὴν ἠθικὴ κορυφὴ τῆς ὁμαδικῆς πυραμίδας, ἀλλὰ ἐνσαρκώνουν καὶ τὴν δυναμικὴ τάση τῆς γενικῆς ἀνόδου, τῆς γενικῆς ἐξάρσεως καὶ τῆς γενικῆς ὀρέξεως γιὰ τελειοποίηση. Ὁ ἰδανικὸς τύπος τοῦ ἥρωα, ὅπως τουλάχιστον τὸν συνέλαβαν καὶ τὸν ὑλοποίησαν οἱ προκλαστικοὶ καὶ κλασσικοὶ Ἕλληνες, εἶναι κάθε ἀνθρώπος προικισμένος μὲ ἀνώτερες φυσικὲς, ἠθικὲς καὶ πνευματικὲς δυνάμεις, πού ὀρέγεται καὶ μετέχει τόσο πολὺ τῶν ἰδεῶν (=θεοτήτων, κατὰ τὴν πλατωνεῖα θεωρίαν), ὥστε μὲ τὰ «μεγάλαν τε καὶ θαυμαστά» ἔργα του νὰ ὑπερβαίνει τὴν ἀνθρώπινον φύσιν του καὶ νὰ γίνεται ἡμίθεος. Ἡρωας καὶ ἡμίθεος ἦταν, ὡς γνωστόν, λέξεις ταυ-

τόσημες στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα.

Αὐτὴ ἡ σύγχρονη ἐξουσιαστικὴ κοινωνία τῆς παρακμῆς καταπολεμεῖ μ' ὅλα τὰ μέσα τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἥρωα, τὸ κατασφυοκοφανεῖ καὶ τὸ γελοιοποιεῖ συνεχῶς. Τέχνη, θρησκεία, λογοτεχνία, πολιτικὴ προπαγάνδα δὲν κάνουν τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ σπιλῶνουν καὶ νὰ μειώνουν κάθε εὐγενῆ καὶ φωτισμένη φύσιν, πού χάρη στὸν δικό της τρόπο σκέπτεσθαι καὶ πράττειν διαφέρει, ὑπερέχει τοῦ κατεστημένου μαζικοῦ τρόπου σκέπτεσθαι καὶ ζῆν. Λές κι ἕνας «ὑποχθόνιος» φόβος καταλαμβάνει τὴν κοινωνία τῆς ἰσότητος μπροστὰ στὸν ἀληθινὸ ἥρωα, καὶ ἐναντίον του συνενώνονται τὰ δύο συστατικὰ στοιχεῖα της —ἡ ἐξουσία καὶ ἡ μάζα, ἀφοῦ τὰ δύο αὐτὰ συννοοῦνται καὶ συνυπάρχουν ἀπαραίτητα, πούθενά δὲν συναντᾶται ἐξουσία χωρὶς μάζα οὔτε μάζα χωρὶς ἐξουσία— σὲ μία ἀτιμὴ συμμαχία, μὲ σκοπὸ τὴν ἠθικὴ καὶ βιολογικὴ ἐκμηδένισή του. Τὸ διεστραμμένο ἐξουσιαστικὸ ἔνστικτο αὐτοσυντηρήσεως τῆς Παρακμῆς ἀντιλαμβάνεται, ὅτι τὸ ὑγιές, τὸ φυσικό, τὸ ἀληθινόν, τὸ ὑψηλόφρον, τὸ γνήσιο, τὸ ἀνυστερόβουλο, τὸ ἰδεαλιστικόν, ὅ,τι τέλος πάντων ἐνσαρκώνεται στὸν ἥρωα —ἐννοοῦμε πάντοτε τὸν ἥρωα ἐλληνικοῦ τύπου, ἀκόμη καὶ τὸν τύπο τοῦ *λεβέντη*, τὸ ὠραῖο αὐτὸ ἰδεώδες τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, πού δὲν ἔχει νὰ ζηλέψη σχεδὸν τίποτε ἀπὸ τὸν ἥρωα τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς, καὶ δὲν ἐννοοῦμε τὸν φιγουρατζήδικο τύπο τοῦ «*ἱππότη*» τῆς Δύσεως ἢ τὸν βρώμικο τύπο τοῦ «*νταῖ*» τῆς Ἀνατολῆς ἢ τὸν δόλιο τύπο τοῦ «*σαμουραῖ*» τῆς Ἀπὼ Ἀσίας —εἶναι ἐπικίνδυνο γιὰ τὸ νοσηρό, τὸ ἀφύσικο, τὸ ψεύτικο, τὸ σκοπιμοθηρικό, τὸ ὠφελιμιστικόν, τὸ δειλό, τὸ ὑλιστικόν, ὅ,τι τέλος πάντων ἐνσαρκώνεται στὸν ἠθικὰ καὶ πνευματικὰ ξεπε-

σμένο ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς μας. Ἴσοτητα καὶ ἥρωισμός ἐξ ὀρίσμοῦ ἀποτελοῦν πράγματα ἀντινομικά καὶ ἀσυμβίβαστα.

Αλλὰ ὁ ἀποτελεσματικώτερος τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο ἐξουδετερώνεται τὸ ἥρωϊκὸ ἰδεῶδες, εἶναι ἡ διαστρέβλωση, ἡ παραχάραξη, ἡ διαστροφή του. Ἡ ὑψηλὴ ἔννοια καὶ ἡ ὑψηλὴ ποιότητα τοῦ ἥρωα ὑποβιβάσθηκαν καὶ ὑποκαταστάσθηκαν μὲ τὸν τύπο τοῦ «ἥρωα» -θύματος, τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή, ποῦ ἐμφανίζεται ὡς διωκόμενος, φυλακιζόμενος, ἐκτελούμενος, δολοφονούμενος, γιὰ νὰ «δικαιωθῇ» μὲ τὸ θάνατό του ὄχι μὲ τὰ «θωυμαστά ἔργα» του —κάτι τελείως ἀντίθετο πρὸς τὸν Ἑλληνα ἥρωα— καὶ νὰ γίνῃ στὴ συνέχεια σύμβολο, σύνθημα, ἔμβλημα —ἐξουσιαστικὸ βέβαια σύμβολο, σύνθημα κι ἔμβλημα— τῆς ἐξουσιαστικῆς ομάδας. Ὡ, βέβαια, ἓνας τέτοιος «ἥρωας» ὄχι μόνον δὲν ἀποτελεῖ κίνδυνο γιὰ τὴν παρακμιακὴ κοινότητα, ἀλλὰ καὶ τὴν συντηρεῖ, καὶ τὴν προάγει.... Ἄν ὁ Σωκράτης ἐπεδίωξε τὴν καταδίκη του σὲ θάνατο μὲ μιὰ συμπεριφορὰ προκλητικὴ μπροστὰ σ' ἓνα μᾶλλον εὐμενὲς ἀθηναϊκὸ δικαστήριον —πράγμα, πάντως, καθόλου βέβαιο—, τότε ὁ Νίτσε ἔχει δίκιο νὰ τὸν κατηγορῇ ὅτι ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τίς ἀξίες τῆς ἐλληνικότητος καὶ τίς ἀθέτησε.... Ἀλλὰ τὸ κάλπικο «ἰδανικόν» τοῦ «ἥρωα»-θύματος γενικὰ εἶναι ἀπολύτως ξένο πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ τὰ πανάρχαια χρόνια μέχρι τὴν ἐποχὴ ποῦ ἀλλότριες ἀντιλήψεις γιὰ τὴ ζωὴ εἰσέβαλαν καὶ νόθευσαν τὰ φυσικώτατα καὶ ὑγιέστατα ἰδανικά του— καὶ μάλιστα τὴν σημερινὴ ἐποχὴ τῶν πονηρῶν ἡμερῶν ποῦ ζοῦμε.

κρίνεται γιὰ τὴν ἀποθέωση τοῦ ἀπρόσωπου καὶ τὴ καταθλιπτικὴ μείωση τῶν ὑπάρξεων, πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀνόρθωση καὶ ἀναστήλωση τοῦ συκοφαντημένου ἥρωϊκοῦ ἰδεώδους. Σκιώδεις, ἀβέβαιες, μεσοβέζικες, ἀμφίβολες, μισοσκότεινες «προσωπικότητες» φορεῖς μιᾶς δέσμης λογοκρατικῶν «ἀξιῶν» καὶ δράστες πράξεων ποῦ δὲν ἀφίστανται τῆς ἐξουσιαστικῆς σκοπιμότητος, ποῦ κάθε ἄλλο παρὰ διακρίνονται γιὰ τὸν ἰδεαλισμὸν τους, τὴ φυσικότητά τους καὶ τὴν ἀνωτερότητά τους, «γότηρα» ποῦ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ φτιαχτὲς φιγουρατζήδικες κατασκευὲς τῆς κατεστημένης προπαγάνδας, προοριζόμενες νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ὑπηρεσίαν τῆς ὁποιασδήποτε ἐπιδιώξεως, ἥρωες-θύματα μὲ πολὺ ἀμφίβολης ποιότητος καὶ καθαρότητος ἔργο, ποῦ γίνονται ἐν ζωῇ ἢ μετὰ θάνατον λάβαρα τῆς μαζοεξουσιαστικῆς τάξεως πραγμάτων ἀντικατοπτρίζουν πιστὰ κι αὐθεντικὰ τὴν ποιότητα τοῦ «πολιτισμοῦ» μας —ποῦ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἀνάλογη τῆς ποιότητος τῶν ἰνδαλμάτων του. Τὰ ἰνδάματα αὐτὰ εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τους ἀπολύτως ἀνεπαρκῆ κι ἀνίκανα νὰ γίνουν ὁδηγοὶ καὶ ἰδανικοὶ πόλοι γιὰ μιὰ ἀνύψωση καὶ τελειοποίησιν τῶν ἄλλων στρωμάτων τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας κι ἐπομένως τῆς ζωῆς. Τὸ Πνεῦμα, οἱ συνειδητοὶ ἄνθρωποι ὁποιας εἰδικότητος, ιδιότητος καὶ ἀρμοδιότητος, πρέπει ν' ἀποκαταστήσουν τὴν κλονισμένη ἔννοια τοῦ ὑψηλοῦ, ἀνώτερου καὶ γνήσιου, νὰ συγκροτήσουν τὴ νέα δέσμη ἀξιῶν, τὴ μὴ δογματικὴ, τὴν δέσμη τῶν ἐλεύθερων κι ἀληθινῶν ἀξιῶν, ποῦ θὰ πάρουν τὴ θέσιν τῶν σημερινῶν ἰσοπεδωτικῶν καὶ πολτοποιητικῶν κιβδηλωμάτων τοῦ δόλου, τῆς ὑποκρισίας καὶ τοῦ ψεύδους.

Πρωταρχικὸς ρόλος τοῦ Πνεύματος σὲ μιὰ ἱστορικὴ φάσιν ποῦ δια-

Μετέωρος

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Γ. ΡΟΖΟΣ

Τὸ σταθερὸ πρόσωπο τοῦ Ἑλληνισμοῦ

Σ’ ἓνα προηγούμενο μελέτημά μας κάναμε λόγο γιὰ τὶς πολλὲς καὶ σημαντικές μεταμορφώσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ μέσα στὴ διάρκεια τῶν τριῶν καὶ πλεόν χιλιάδων χρόνων τῆς ἱστορίας του καὶ κάτω, πάντοτε, ἀπὸ τὴν εἰρηνικὴ ἢ βίαιη ἐπίδραση ἐξωτερικῶν παραγόντων (Δαυλός, τεύχος 16/’83). Σήμερα θὰ προσπαθήσουμε ν’ ἀναζητήσουμε καὶ νὰ ἐπισημάνουμε τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, πού παρ’ ὅλες τὶς μεταβολές τους μέσα στὸ χρόνο, παρέμειναν λίγο ἢ πολὺ ἀναλλοίωτα καὶ θὰ μπορούσαν, ὅλα μαζί, ν’ ἀποτελέσουν τὸ αἰώνιο πρόσωπό του, τὸ καθοριστικὰ καὶ θεμελιακὰ περισσότερο ἀντιπροσωπευτικό. Χωρὶς ἀμφιβολία, αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὑπάρχουν. Λίγα ἢ πολλὰ, σημαντικὰ ἢ δευτερεύουσας σημασίας, μπορούμε, μὲ κάποια προσοχή, νὰ τ’ ἀνιχνεύσουμε σ’ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας του. “Ὅσο κι ἂν ὁ ἑλληνισμὸς ἀδιάκοπα ἄλλαζε καὶ προσαρμοζόταν στὶς κάθε φορὰ συνθήκες, ὑπῆρξαν, καὶ συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν ἀκόμα, ὀρισμένες σταθερές προδιαγραφές, πέρα ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν ξέφυγε ποτὲ ἢ, ὅταν συνέβη κάτι τέτοιο, αὐτὸ ἔγινε προσωρινὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πίεση ἀπρόβλεπτων ἐξωτερικῶν παραγόντων.

Πρὶν, ὥστόσο, ἀρχίσουμε τὴν προσπάθεια νὰ βροῦμε τὰ μεγαλύτερης διάρκειας χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἑλληνισμοῦ, θὰ πρέπει πρωτίτερα ν’ ἀναφερθοῦμε σὲ μερικὰ πράγματα βασικὰ γιὰ τὴν σύλληψη καὶ κατανόηση τοῦ προβλήματος τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅπως παρουσιάσθηκε, διαμορφώθηκε καὶ ἐξελίχθηκε μέσα στοὺς αἰῶνες.

Πρῶτα εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπισημάνουμε καὶ νὰ θυμήσουμε τοῦτο τὸ θεμελιακό: Πάνω ἀπ’ ὅλα καὶ περισσότερο ἀπ’ ὅλα ὁ ἑλληνισμὸς ἦταν μιὰ πολιτιστικὴ δύναμη μὲ ἔντονες ἀφομοιωτικὲς ἱκανότητες. Δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἓνα κλειστὸ πολιτιστικὸ, θρησκευτικὸ ἢ ἰδεολογικὸ κύκλωμα, ὅπως ἦταν ὁ ἰουδαϊσμὸς. Ἀνοιχτὸς πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Δεχτικὸς. Ἐτοιμος νὰ

δώσει καὶ νὰ πάρει κάθε τι τὸ καινούργιο, τὸ ἀξιόλογο, πού παρουσιαζόταν ἢ τοῦ προσφερόταν ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς πολιτισμούς. Ἀλλὰ δὲν περιοριζόταν νὰ παίρνει μόνο κάθε τι τὸ καλὸ, τὸ νέο πού παρουσιαζόταν. Δὲν περιοριζόταν σ’ ἓνα συνεχὴ ἐμπλουτισμὸ του. Κατόρθωνε καὶ κάτι περισσότερο: Πρὶν δεχτεῖ κάτι, τὸ προσάρμοζε πρῶτα στὶς δικές του δυνατότητες, τὸ ἀφομοίωνε καὶ τὸ χώνευε, δίνοντάς του ἓνα νέο σχῆμα καὶ μιὰ καθαρά ἑλληνικὴ μορφή.

Ἔτσι, παρ’ ὅλες τὶς ἀναρίθμητες ἐπιδράσεις πού δέχθηκε καὶ τὰ κάθε λογῆς ξένα στοιχεῖα, πού, κατὰ καιροὺς, υἱοθέτησε, δὲν ἔχασε ποτὲ τὴν ἰδιοπροσωπία του. Ἡ ταυτότητά του παρέμεινε ἐκδηλὰ καὶ ἀναμφισβήτητα ἑλληνικὴ. Μ’ αὐτὴν τὴν ἔννοια, τῆς ἀδιάκοπης ἐμπλουτίσεως, διεύρυνσης καὶ ἀναπροσαρμογῆς του, ὁ ἑλληνισμὸς στάθηκε ἡ μεγαλύτερη δύναμη ἀνάσχεσης στὶς βαρβαρικὲς πιέσεις, τὶς σκοταδιστικὲς διεισδύσεις καὶ τὶς ἀνατολικὲς δοξασίες καὶ νοοτροπίες, τὶς ὁλοτέλα ξένες στὴ φύση του καὶ τὸν προορισμὸ του.

Προκαταβολικά, θὰ πρέπει νὰ θυμήσουμε, ἀκόμα, καὶ τοῦτο: Ὡς ἓνα χρονικὸ διάστημα, πού φθάνει ὡς τὰ χρόνια τῆς κατὰκτησης τῆς Ἀσίας ἀπὸ τὸ Μεγάλο Ἀλέξανδρο, ὁ ἑλληνισμὸς ἦταν ἓνα περιορισμένο τοπικὸ γεγονός, ἦταν ἡ ἰδεολογικὴ, πολιτιστικὴ καὶ θρησκευτικοκοινωνικὴ ἔκφραση τῶν ἐλλήνων, νοουμένων ἐδῶ μὲ τὴν ἔθνικὴ καὶ φυλετικὴ τους ἔννοια. Μόνον Ἑλλῆνες τὸ γένος καὶ τὴν καταγωγὴ ἦταν οἱ φορεῖς του. Ἀπὸ τότε ὅμως καὶ μετὰ ἐκφραστές καὶ φορεῖς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, τῶν ἑλληνικῶν ἡθῶν καὶ τῆς ἑλληνικῆς πολιτιστικῆς παράδοσης δὲν ἦσαν μόνον Ἑλλῆνες τὸ γένος. Ἦσαν καὶ πολλοὶ κάτοικοι ἄλλων περιοχῶν, ἔξω καὶ πέρα ἀπὸ τὸν κύριο ἑλλαδικὸ χώρο. Ἀσιᾶτες, Αἰγύπτιοι, Πέρσες, Ἰουδαῖοι, Ἰνδοί.... Ὅλοι, γενικά, ὅσοι δέχθηκαν τὴν δυναμικὴ ἑλληνομακεδονικὴ ἐπίδραση, πού ἐπακούθησε τῆς βίαιης ἢ θεληματικῆς ἐνταξίσεως

τους στο κράτος του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Τὰ στοιχεῖα τῆς φυλετικότητάς τους ἔπαψαν, ἀπὸ τότε καὶ μετὰ, νὰ εἶναι καθοριστικὸ γνῶρισμα. Ἕλληνες δὲν ἦσαν πιά μόνον οἱ Ἕλληνες τὴν καταγωγὴ καὶ τὸ γένος, ἀλλὰ καὶ ὅλοι ὅσοι συμμερίζονταν τὶς ἀξίες τους, μιλοῦσαν τὴ γλῶσσα τους καὶ εἶχαν υἱοθετήσει τὸν δικὸν τους τρόπο ζωῆς. Ἕλληνες ἦσαν ὅλοι ὅσοι, ὅπως εὐστοχα καθόρισε ὁ Ἰσοκράτης, *μετεῖχαν τῆς ἑλληνικῆς παιδείσεως*.

Ἔτσι, ἀπὸ τὸν τρίτο κι' ὅλας αἰῶνα π.Χ., τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἑλλήνα ἦταν τὸ κοινὸ ἑλληνικὸ πολιτιστικὸ ἰδεῶδες καὶ ὄχι ἡ καταγωγὴ ἢ ἡ φυλετικότητά. Αὐτὸ εὐνόησε τὸ ἄπλωμα τοῦ ἑλληνισμοῦ μ' ἓνα ἀληθινὰ ἐντυπωσιακὸ τρόπο, σὲ χώρες καὶ λαοὺς μὲ τὶς πιδι διαφορετικὲς φυλετικὲς, ἔθνικες καὶ θρησκευτικὲς ἰδιαιτερότητες. Ἔτσι στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ περίοδο ὁ ἑλληνισμὸς πῆρε οἰκουμενικὲς διαστάσεις. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα μιλήθηκε ἀπὸ ἀμέτρητους ἀνθρώπους καὶ ὁ ἑλληνικὸς τρόπος ζωῆς ἔγινε κτῆμα ὁλόκληρης τῆς τότε γνωστῆς ἀνθρωπότητος. Ἕλληνες καὶ Ἑλληνίζοντες, Ἑλληνόφωνοι καὶ Φιλέλληνες ἔδωσαν στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία μιὰ ἐντονη ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ (4ος αἰῶνας π.Χ.) ἀποτελοῦσαν τὴν συντριπτικὴ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς.

Φυσικά, αὐτὸ τὸ ἐκτεταμένο ἀνακάτεμα τοῦ ἑλληνισμοῦ μ' ἓνα πλῆθος ἰθαγενεῖς ἔθνικες, φυλετικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἐθνότητες καὶ λαότητες τὸν ἀλλοίωσε κατὰ ἓνα μέρος. Ἔγιναν πολλὲς προσμίξεις, ἐπιμιξίες, ἐμπλουτίσεις καὶ βαθύτατες διαφοροποιήσεις στὸν ἀρχικὸ κορμὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἰδιαίτερα δέχθηκε πολλὰ νέα στοιχεῖα ὁ ἑλληνισμὸς τῆς διασπορᾶς, ἐκεῖ ὅπου προϋπῆρχαν ἀλλότριες ἰσχυρὲς ἐντόπιες πολιτιστικὲς καταβολές. Παράλληλα δημιουργήθηκαν καὶ ποικίλα πολιτιστικὰ κράματα, ὅπου, μὲ βάση τὶς ἰθαγενεῖς ἔθνικες καὶ πολιτιστικὲς ὁμοιογένειες, ὁ ἑλληνισμὸς γονιμοποιήθηκε δημιουργικά.

Ἄπ' ὅλα αὐτὰ τὸ γενικὸ συμπέρασμα εἶναι, πὼς βγήκε πλουσιώτερος, πιδι ὥριμος,

πιδι εὐέλχτος. Ἔγινε ἀκόμα καὶ παγκόσμιος, κοσμοπολίτικος, διεθνικός, ἀπροκατάληπτος, ὅσο καὶ πιδι ἐλεύθερος στὶς δομές του. Ἡ συμφιλίωση καὶ ἡ συνύπαρξη, τὸ πλησίασμα τῶν λαῶν, ἡ ἀμοιβαιότητα, ἡ ἀλληλογνωριμία, ἔγιναν, ἀκόμα περισσότερο τότε, τὰ ἰδανικά του.

Ἀλλὰ —ἄς μὴν ξεχνᾶμε αὐτό— ὡς τὴν ἐμφάνιση τοῦ χριστιανισμοῦ ὁ ἑλληνισμὸς ἔμεινε θεμελιακὰ ὁ ἴδιος. Ὅλα ὅσα, σήμερα, νοσταλγοῦμε καὶ θεωροῦμε ἀξεπέραστα πρότυπα ἢ κύριες πολιτιστικὲς ἀξίες του, ἀπαρασάλευτης διάρκειας καὶ ὕψους τῆς σπουδαιότητάς, δέσποζαν καὶ τότε στὴ ζωὴ τῶν λαῶν τῆς Μεσογείου ἢ τοῦ λεγόμενου ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου. Τὴν βαθεῖα τομὴ, τὴν ἀλλαγὴ πού ἐπιχειρήθηκε, τὴν ἔφερε τὸ γρήγορο ἄπλωμα τοῦ χριστιανισμοῦ στοὺς ἑλληνόφωνους πληθυσμοὺς ἀπὸ τὸν πρῶτο αἰῶνα μ.Χ. καὶ μετὰ. Ὁ Παῦλος πρῶτος, ὁ Ἰουστίνος καὶ ὁ Εἰρηναῖος, οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τοῦ 4ου αἰῶνα μ.Χ. ἀργότερα, προσπάθησαν νὰ προσεταίρισθουν τὸν ἑλληνισμὸ καὶ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, γιὰ νὰ τεκμηριώσουν μ' αὐτὴν τὴν χριστιανικὴ τους θρησκεία. Ἀκριβῶς ἡ διαδικασία αὐτὴ, πού κράτησε μερικoὺς αἰῶνες καὶ πού ἐδῶ δὲν θὰ ἀναλύσουμε διεξοδικά, ὁδήγησε στὶς πρῶτες συμβιβαστικὲς προσαρμογὲς τῆς ἀκαμπτῆς βιβλικῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἓνα εἶδος σύζευξής τῆς μὲ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη. Ἀπὸ τᾶλλο ὁμως μέρος δημιουργήθηκαν καὶ οἱ πρῶτες βαθεῖες ἰδεολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς συγκρούσεις.

Χωρὶς ἀμφιβολία, ὁ Χριστιανισμὸς ὑπῆρξε μιὰ ἀνοιχτὴ πρόκληση γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ. Ὅλη ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ὡς τότε, μὲ μερικὴ ἐξάιρεση τὸν Πλάτωνα, δὲν ἔχουν τίποτα τὸ κοινὸ μαζὶ του. Οἱ περὶ θεοῦ, κόσμου, γέννησης τῆς ζωῆς, περὶ φύσεως, θανάτου ἀντιλήψεις τῶν Ἑλλήνων ἦταν διαμετρικὰ ἀντίθετες τῶν χριστιανικῶν διδασκαλιῶν. Ὡστόσο, οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐπιχείρησαν καὶ ἐπέτυχαν μὲ τὸν τρόπο τους κάποια σύζευξη τῶν δύο αὐτῶν καὶ ἡ προσπάθεια ἐναρμόνισης ἑλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ θεωρήθηκε ἀπόλυτα ἐπιτυχής. Γιὰ ἄλλους, ἀκόμα καὶ

σήμερα, θεωρήθηκε νόθευση καὶ διαστρέβλωση τοῦ αὐθεντικοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ μιὰ χονδροειδὴς διαστροφή του. Βέβαια συνδυαστικὸς κρίκος σ' αὐτὴν τὴν σύζευξη στάθηκε ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα, ποὺ γιὰ πολλοὺς ἀποτελοῦσε πάντα παρέκκλιση τῆς γνήσιας ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, ὅπως τὴν ἐκπροσωποῦσαν οἱ Προσωκρατικοί, ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἐπίκουρος, οἱ Ἑλεᾶτες καὶ οἱ κάθε λογῆς, πρὶν καὶ μετὰ, ὀρθολογιστὲς καὶ φυσιοκράτες.

Κατὰ βάθος ἡ ἑλληνικὴ σκέψη παραμερίσθηκε καὶ περιφρονήθηκε ἀπὸ τὸ χριστιανισμό, ποὺ μόνο τὴν πλατωνικὴ διδασκαλία προσέγγισε. Τὸ πῶς ἔγινε, γενικά, αὐτὴ ἡ σύζευξη, ποιά μέσα χρησιμοποιοῦθηκαν καὶ ποιά μεθοδολογία ἐπινοήθηκε εἶναι θέματα ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ μελετήματος αὐτοῦ. Ἄς ἐπαναλάβουμε πάλι, πῶς ὅλη ἡ δογματικὴ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, ἡ κοσμολογία καὶ ἡ ἐσχατολογικὴ τῆς διδασκαλίας στηρίχθηκαν καὶ βασίσθηκαν στὴν ἐπέκταση καὶ «συμπλήρωση» τῶν ἀντίστοιχων θεωριῶν τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἰουδαίου Φίλωνα, ποὺ στάθηκε ὁ ἐνδιάμεσος στὴν χριστιανικὴ σκέψη μέχρι τὴν παγίωσή της τὸν 4ο αἰῶνα.

Τὸ γεγονός ποὺ ἐδῶ ἐνδιαφέρει εἶναι τοῦτο: Ὁ ἑλληνισμὸς μετὰ τὴν ἐπαφή του μετὰ τὰ βιβλικά χριστιανικά δόγματα ἄλλαξε καίρια. Ἡ ὀρθοδοξία, ἡ χριστιανικὴ αὐτὴ ἀνατολικὴ ἀντίληψη, ὅπως διαμορφώθηκε, ἐκφράσθηκε καὶ ἐπικράτησε στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τὸ Βυζάντιο, ἐνσωματώθηκε βαθιὰ στὸν κορμὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τὸν ἀλλοίωσε σὲ βάθος. Ἔτσι ἀπὸ ἓνα διάστημα καὶ μετὰ μποροῦμε νὰ μιᾶμε γιὰ μεταχριστιανικὸ «ἑλληνισμό» καὶ νὰ ἐννοοῦμε κάτι πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ ὅ, τι νοοῦσαμε μερικοὺς αἰῶνες πρωύτερα. Ὡστόσο, τόσο στὸν προχριστιανικὸ ἑλληνισμό ὅσο καὶ στὸν μεταχριστιανικὸ «ἑλληνισμό», παρ' ὅλη τὴν ἐπιχειρηθεῖσα ἀλλοίωση τῆς οὐσίας του, τὴν ἔντονη ἰουδαϊκὴ καὶ βιβλικὴ φόρτισή του, μποροῦμε νὰ διακρίνουμε πολλὰ κοινὰ γνωρίσματα, ποὺ, λίγο ἢ πολὺ, διατηροῦνται ἀναλλοίωτα μέσα στοὺς αἰῶνες.

Πρὶν ὅμως ἔρθουμε σ' αὐτὰ, θὰ πρέπει νὰ

ὀλοκληρώσουμε, μὲ πολὺ λίγα λόγια, τὴν ἱστορία καὶ τὶς μεταμορφώσεις τοῦ μεταχριστιανικοῦ ἑλληνισμοῦ. Πρὶν καλὰ-καλὰ προλάβει νὰ συνηθίσει τὸ ρωμαϊκὸ τοῦ ἔνδυμα, ἄλλαξε ἀμφίεση καὶ φόρεσε τὴν βαρειά, δύσκαμπτη φορεσιὰ τῆς βυζαντινῆς δογματικῆς ἀκαμψίας, ποὺ μάταια προσπάθησαν νὰ τὴν ἀπαλύνουν πνεύματα ἑλληνοθρεμμένα, ὅπως ὁ πατριάρχης Φώτιος ἢ ὁ Μιχαὴλ Ψελλός.

Στὴ συνέχεια ἀρχίζει ἡ νέα μακρόχρονη καὶ παρατεταμένη περίοδος τῆς... ἀντίστασης. Ὁ ἑλληνισμὸς ἐπαναστατεῖ. Ἄν καὶ ἀπονευρωμένος καὶ σὲ ὑποχρεωτικὴ ἰδεολογικὴ σύνδεση μὲ τὸν ἀντίποδά του, τὸν δογματικὸ καὶ αὐστηρὸ χριστιανισμό τῆς Βίβλου, ἀρχίζει δειλά-δειλά, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία φωτισμένων ἀρχηγῶν του, νὰ ἀντιδρᾷ. Στὴ Δύση τὸ φαινόμενο πῆρε τεράστιες διαστάσεις. Ἐγινε ἡ Ἀναγέννηση, ποὺ στάθηκε ὁρόσημο στὴν ἱστορία τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Σ' ἐμᾶς ἐδῶ, στὴν Ἀνατολή, ἡ κίνησις αὐτὴ ἀναχαιτίσθηκε μὲ σκληρότητα καὶ ὑποχρεώθηκε σὲ μιὰ περιορισμένη ἀκτινοβολία στοὺς περιορισμένους κύκλους φωτισμένων ἀνθρώπων τῆς διανόησης καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ διάθεση ἀναβίωσης, ἐπιστροφῆς στὰ ἀρχαῖα πρότυπα καὶ τὶς ἀξίες τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀρχισε, κυρίως, ἀπὸ τὸν Γ. Πλήθωνα ἢ Γεμιστὸ καὶ συνεχίσθηκε μὲ τοὺς μεγάλους οὐμανιστὲς, ποὺ, μετὰ τὴν πτώση τῆς Κων/πολῆς κατέφυγαν στὴν Δύση (Χαλκοκονδύληδες, Χρυσολωρᾶς, Ἰάνος Λάσκαρις, Βησσαρίων).

Δὲν εἶναι τυχαῖο, πῶς οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς βρῆκαν ἐκεῖ καλύτερες συνθήκες ζωῆς καὶ ἔρευνας. Δὲν εἶναι ἀκόμα τυχαῖο, πῶς καὶ στὰ πιὸ μαῦρα χρόνια τῆς τούρκικης σκλαβιάς ἡ νοσταλγία τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος διατηρήθηκε σὲς καρδιές καὶ τὰ πνεύματα τῶν λιγοστῶν λογίων τῆς ἐποχῆς. Παρ' ὅλες ὁμως τὶς σποραδικὲς αὐτὲς τάσεις καὶ μεμονωμένες ἀποστασίες, εἶναι γεγονός πῶς ἡ σύζευξη ἑλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ γιὰ πολλοὺς βυζαντινοὺς καὶ ἑλληνες τῆς τουρκοκρατίας ἦταν μιὰ πραγματικότητα. Ὅλη ἄλλωστε ἡ βυζαντινὴ τέχνη καὶ ἓνα μέρος τῆς

τέχνης και της διανόησης της Τουρκοκρατίας εκπορεύθηκαν απ' αὐτὸν τὸν νόθο «ἐλληνοχριστιανισμό», τὸν σὲ πολλὰ ἀκαθόριστο, ἀμφίβολο καὶ ἰδεολογικὰ μπερδευμένο. Εἶναι γεγονός, ἀκόμα, πὼς ἡ ὀρθοδοξία ἐπικράτησε τελικὰ καὶ ὀριστικά.

Στάθηκε, εἰν' ἀλήθεια, χρήσιμη γιὰ τὸν ἐλληνισμό, παρ' ὅλο πού ἦταν καὶ κάτι τὸ ἰδεολογικὰ ὀλότελα διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτόν. Ἔγινε, κατὰ μιὰ παράδοξη ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα, ὁ σύμμαχός του. Κραδαίνοντας τὸ λάβαρο τῆς πίστεως ἀπότρεψε πολλοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες ἀπὸ τὸν ἐξισλαμισμό — κάτι πού μόνος του ὁ ἐλληνισμός ἴσως δὲν θὰ τὸ κατάφερνε. Καὶ τοῦτο, γιατί ἡ ἀπροκαταληψία καὶ ἡ ἐφεκτικότητά του θὰ τὸν ἐμπόδιζαν, ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φύση, νὰ καταπολεμήσει τὸν τυφλὸ φανατισμὸ τῶν μουσουλμάνων, πού, ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς ἀδιάλλαχτης φύσης καὶ πίστεως τους, δὲν θὰ μπορούσε νὰ τοὺς ἐξελληνίσει. Ἔτσι στὸ δόγμα τοῦ Κορανίου ἀντιτάχθηκε μὲ ἐπιτυχία τὸ δόγμα καὶ ἡ πίστις τῆς χριστιανικῆς ὀρθοδοξίας.

Αὐτὴ ἡ *συμμαχία* ὀρθόδοξης πίστεως καὶ ἐλληνισμοῦ διατηρήθηκε σ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Σ' αὐτὴν ὀφείλεται ἐν μέρει καὶ ἡ ψυχικὴ καὶ ἠθικὴ προετοιμασία τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ '21. Γιὰ πολλοὺς, σ' ὅλα ἐκεῖνα τὰ δύσκολα χρόνια τῆς ἀμάθειας καὶ τῆς καταπίεσης, τῶν φοβερῶν ἀγώνων γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία, ἡ ὀρθοδοξία εἶχε γίνει ταυτόσημη μὲ τὸν ἐλληνισμό, τὸ κυριώτερο χαρακτηριστικὸ του, σημαντικότερο καὶ ἀπὸ τὴ γλώσσα. Γιὰ ἄλλους, συνέπραξε μὲ τὸν κατακτητὴ. Γρήγορα ὅμως φάνηκε ἡ διαφορὰ καὶ τὸ ἀγεφύρωτο ἰδεολογικὸ καὶ συνειδησιακὸ χάσμα ἀνάμεσά τους. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἡ Ἐκκλησία ἔδειξε ὅλη τὴν ἀρνητικὴ ἀκαμψία, καὶ τὴν μονολιθικὴ στατικότητα. Ὅχι μόνον δὲν ἐγίνε φορέας νέων κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἀλλαγῶν καὶ ὁ ἀξίονας γιὰ μιὰ πνευματικὴ ἀναγέννηση, ἀλλὰ γρήγορα ἔδειξε τὴν ἰδεολογικὴ ἀναχρονιστικὴ τῆς ἀνελαστικότητα.

Ὅλοι ὅσοι τὴν κατηγόρησαν γιὰ ἡττοπάθεια καὶ διαλλαχτικότητα, στὴ διάρκεια

τῆς τουρκοκρατίας, καὶ ἀκόμα σ' ὀρισμένες ἄλλες περιόδους γιὰ ἀνοιχτὴ συνεργασία μὲ τοὺς Τούρκους βρῆκαν τώρα νέες καὶ ἰσχυρότερες κατηγορίες νὰ τῆς προσάψουν. Ὁ σκοταδισμὸς καὶ ἡ ἀμάθεια τῶν ἐκπροσώπων τῆς δημιουργήσαν γρήγορα ἐκφυλὴ κατὰσταση.

Πρῶτο θύμα ἦταν ὁ Θεόφιλος Καΐρης, καὶ ἀκολούθησαν καὶ ἄρκετοὶ ἄλλοι.

Αὐτὸ πού ἐδῶ ὅμως ἐνδιαφέρει, δὲν εἶναι τόσο ἡ παρακμὴ ἢ ἡ ἐξαχρείωση τοῦ Κλήρου στὰ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση χρόνια. Εἶναι, κυρίως, ὁ διχασμὸς, πού ἀρχισε ἀνάμεσα στὴν ὀρθοδοξία καὶ τὸν ἐλληνισμό, μὲ τὴν ἐννοία πὼς ἔνα μεγάλο μέρος τῶν νεοελλήνων ἀρχισαν νὰ δραματίζονται στόχους καὶ ἰδανικὰ ἔξω καὶ πέρα ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ θρησκεία. Ἡ ἐπιστροφή στὴν ἀρχαιότητα, ἡ ἀναβίωση τοῦ κλασσικοῦ κόσμου, ἡ ἀναζήτηση τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν προτύπων καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ τρόπου ζωῆς εἶναι, κυρίως, οἱ μορφές πού πῆραν αὐτὲς οἱ ἐξωχριστιανικὲς ἐπιδιώξεις. Ἔτσι, ἡ ὀρθοδοξία ἀποδείχθηκε εὐκαιριακὸς μόνον σύμμαχος τοῦ ἐλληνισμοῦ. Τὸν βοήθησε ν' ἀντέξει τὴν τουρκικὴ καταπίεση καὶ νὰ διατηρήσει τὴν ἐξωτερικὴ του ἰδιαιτερότητα. Ἀπὸ τ' ἄλλο ὅμως μέρος σῶθηκε μ' αὐτὸν τὸν τρόπο καὶ ἡ ἴδια. Ἐνώνοντας τὶς δυνάμεις τῆς μ' αὐτὲς τοῦ ἐλληνισμοῦ κατόρθωσε νὰ ἐπιβιώσει χάρις στὴ δύναμη ἐκείνου γιὰ συνύπαρξη καὶ προσαρμοστικότητα.

Μόλις ὁ κίνδυνος τοῦ γενικοῦ ἀφανισμοῦ πέρασε, οἱ διαφορές τους ἀποκαλύφθηκαν καὶ πάλι σ' ὀλόκληρη τὴν ἑκτασή τους. Δυναμικός, φιλοπρόοδος, ἀφομοιωτικὸς καὶ δεχτικὸς σὲ κάθε τι τὸ καινούργιο, ὁ ἐλληνισμὸς ἀγκαλιάσθηκε ἀπ' ὅλους τοὺς νέους καὶ τοὺς ζωντανοὺς νεοέλληνες. Μονολιθικὴ, ἀρτηριοσκληρωτικὴ ἢ Ὀρθοδοξία ἔδειξε, μέσα ἀπὸ τὴν στάση καὶ τὴν συμπεριφορά τῶν περισσότερων ἐκπροσώπων τῆς ὅλης τὴν ὀπισθοδρομικότητα, τὸν αὐταρχισμό τῆς, διαβουκολώντας τὶς πνευματικὰ ἐξαθλιωμένες μάζες.

Τὸ κακὸ εἶναι, πὼς οἱ νεοέλληνες, ὅσοι ἀπογοητεύθηκαν, λίγο ἢ πολὺ, ἀπὸ τὴν στάση τῆς Ἐκκλησίας, στράφηκαν καὶ

πρὸς τὴ Δύση. Πολλοὶ ἐξευρωπαϊσθήκαν, σὲ βάρος τῆς ἐλληνικῆς τους ταυτότητας. Πέρα ἀπ' αὐτὰ ὁμῶς, τὸ γεγονὸς παραμένει: οἱ ἔξω ἀπὸ τὶς στενὲς δογματικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐπίσημης ὁρθόδοξης πίστεως δυνάμεις τοῦ ἑλληνισμοῦ ἄρχισαν ἀπέναντι στὶς ἀσιατικὲς προέλευσης ἰδεολογικὲς ἀξίες τοῦ χριστιανισμοῦ νὰ ἀντιπαραθέτουν τὶς ἀξίες τῆς ἐλληνικῆς παιδείας καὶ τὸ κλασσικὸ ἰδεῶδες.

Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς πνευματικῆς διαμάχης, πού γίνεται σὲ πολλὰ ἐπίπεδα, εἶναι νὰ δημιουργηθοῦν πολλὰ προβλήματα ἐπιλογῆς καὶ σύγχυσης ταυτότητας σὲ πολλοὺς διχασμένους νεοέλληνες. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ χριστιανισμὸς σὲ πολλὰ καὶ γιὰ πολλοὺς συνυπάρχει μὲ τὸν ἑλληνισμὸ. Λίγοι εἶναι αὐτοί, πού θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς μόνο χριστιανούς ἢ μόνο Ἕλληνες. Οἱ περισσότεροι ἔχουν ἐπιτύχει μιά δική τους, προσωπικὴ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς ἰδεολογικὲς ἐπιλογές.

Ἔτσι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ, τὴν διακηρυγμένη ἀπὸ τὴν Θεολογία τῆς Χριστιανοσύνης καὶ ἐπίσημη σύζευξη, ὑπάρχει καὶ ἡ ἀτομικὴ στὴ βάση, ἡ σύζευξη στὶς καρδιές καὶ τὸ πνεῦμα ἀμέτρητων ἀπλῶν ἑλλήνων. Αὐτὸ ἀποδεικνύει καὶ τὴν ἀφομοιωτικὴ δύναμη τοῦ ἑλληνισμοῦ, πού μπορεῖ νὰ συνυπάρχει ἀκόμα καὶ μὲ τοὺς πιὸ ἀμείλιχτους ἰδεολογικὰ ἀντιπάλους του, νὰ συμπίεζεται, νὰ ἀλλοιώνεται ὥς κάποιον ὅριο κάτω ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ τους ἐπίδραση, ἀλλὰ καὶ γρήγορα ν' ἀνασυντάσσεται καὶ νὰ ἐπιβιώσει.

Υστερα ἀπ' ὅλα αὐτὰ τὰ εἰσαγωγικά καὶ ἐπεξηγηματικά, καὶ ἔχοντας πάντα κατὰ νοῦ τὴν θεμελιακὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἀνόθευτο καὶ ἀμιγῆ προχριστιανικὸ ἑλληνισμὸ καὶ τὸν ἔντονα διαβρωμένο «ἐλληνισμὸ» τῆς μεταχριστιανικῆς περιόδου, θὰ ἐπιχειρήσουμε τὴν ἀνίχνευση ὧλων ἐκείνων τῶν κοινῶν του στοιχείων πού τὸν καθιστοῦν διαιώνιο καὶ ἀνάλλαχτο σ' ὅλη του τὴν διάρκεια. Ἀσφαλῶς, τὸ πρῶτο μόνιμο στοιχεῖο του εἶναι ἡ γλῶσσα. Κατὰ τὸ μέτρο πού ἡ γλῶσσα σηματοθεῖται, ὁριοθετεῖται καὶ ἐκφράζει ἕναν πολιτισμὸ, ἢ ἐλληνικὴ

γλῶσσα ὑπῆρξε σχεδὸν ἡ ἴδια. Μὲ τὴ γλῶσσα διατηρήθηκε, διαπλάσθηκε καὶ ζυμώθηκε ἡ ἐλληνικότητα. Χωρὶς αὐτὴ τὴν ὑλικὴ τῆς ἐκφραση, τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα θάταν ἀδύνατο νὰ ἐκφρασθεῖ κατὰ τὸν τρόπο, τὴν ἀκρίβεια καὶ τὴν σαφήνεια πού τὸ πέτυχε.

Ἀναφερθήκαμε κι' ὅλας στὴν μεγάλη ἀφομοιωτικὴ δύναμη τοῦ ἑλληνισμοῦ. Χωρὶς ἀμφιβολία εἶναι κι' αὐτὴ ἕνα μόνιμο καὶ διαχρονικὸ του γνώρισμα. Ὁ ἄλλος, πῶς σ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς πολυχιλιετοῦς ἱστορίας του ὁ ἑλληνισμὸς δὲν ἦταν, κατὰ βάθος, παρὰ μιά ἀποτελεσματικὴ μηχανὴ προσαρμογῆς καὶ ἀφομοίωσης. Χώνευε καὶ ἀφομοίωνε τὰ πάντα γύρω του, πετυχαίνοντας πάντα μιά δημιουργικὴ σύνθεση, ὅπου σ' αὐτὴν τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο εἶχε πάντοτε τὴν τελευταία λέξη.

Ἕνα ἄλλο βασικὸ του γνώρισμα, κοινὸ σ' ὅλας του τὶς περιόδους ἐξέλιξης, εἶναι ἡ ἐπιδίωξη τῆς σαφήνειας καὶ τῆς καθαρότητος τῆς μορφῆς. Ὁ ἑλληνισμὸς εἶχε πετύχει μιά ἀπόλυτη ἀκρίβεια στὶς ἀξίες, τὶς ἀρχές καὶ τὶς ἰδέες του. Σ' ὅλας του τὶς ἐκφάνσεις: τὴν τέχνη, τὴ φιλοσοφία, τὴν ἴδια τὴ ζωὴ, ὅλα ἦταν σαφῆ, μὲ ἀκρίβεια διατυπωμένα, μὲ πλαστικότητα καὶ χάρις ἐκφρασμένα. Θὰ τὴν ἔλεγα αἰσθητικὴ ἐπιδίωξη, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀναζήτησης τῆς τέλει φόρμας καὶ τοῦ καλύτερου δυνατοῦ, ὅσο καὶ κατανοητοῦ σχήματος.

Ἕνα ἄλλο ἀπὸ τὰ πιὸ καίρια γνωρίσματα του εἶναι, ἀκόμα, αὐτὸ πού θὰ τὸ λέγαμε ἀπροκαταληψία καὶ ἀφαντίστο. Ποτὲ ὁ ἑλληνισμὸς δὲν ἐπικράτησε κάπου μὲ τὴν βία. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ὑπέταξε μὲ τὴν δύναμη τῶν ὀπλων του πολλοὺς λαοὺς, σὲ κανένα ὁμῶς δὲν ἐπέβαλε μὲ τὴ βία τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ. Αὐτὸν τὸν δέχθηκαν μὲ τὴ θέλησή τους οἱ ὑποταγέντες καὶ κατὰ τὸ μέτρο πού τοὺς ἦταν δυνατό καὶ ἐπιθυμητό.

Στὴν ἴδια του, ἄλλωστε, τὴ φύση ἦταν καὶ ἡ ἀντιδογματικὴ φύση. Οἱ Ἕλληνες ποτὲ δὲν εἶχαν δόγματα καὶ ἰδεολογικὲς παρωπίδες, ὅπως οἱ ἄλλοι λαοὶ καὶ ἰδιαίτερα οἱ Ἰουδαῖοι μὲ τὴν αὐστηρὴ θρησκεία τους. Ἡ ἐλληνικὴ σκέψη ποτὲ δὲν ἐγκλωβίσθηκε μέσα σὲ ἀπὸ πρωτότερα καθορισμένα

πλαίσια. Τò δόγμα υπῆρξε γιά τούς Ἕλλη-
νες ὄλων τῶν ἐποχῶν κάτι τὸ ἀδιανόητο
καὶ μόνο σὲ περιόδους παρακμῆς ἢ ἀνελευ-
θερίας δέχθηκαν τὴν ὑπαρξή του. Γι' αὐτὸ
καὶ ἡ θρησκεία τούς ἦταν πάντοτε ἀνοιχτή
καὶ ἐλεύθερη, χωρὶς ἐπαγγελματικὸ ἱερα-
τεῖο, καὶ ἡ φιλοσοφία τούς χωρὶς ἀπὸ πρω-
τύτερα καθορισμένες θέσεις. Μόνο ἔτσι
μπόρεσε ν' ἀγκαλιάσει δημιουργικὰ τὸ
σύμπαν καὶ νὰ δώσει τίς πιὸ μεγαλοφυεῖς
ἐρμηνεῖες στὴν λειτουργία καὶ τὴν δομὴ
τοῦ κόσμου, ποὺ δόθηκαν ποτέ.

Προέκταση τῶν πιὸ πάνω γνωρισμάτων
τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ δίπλα στὸ ἀφαντίστο, τὴν
ἀπροκαταληψία καὶ τὴν ἑλλειψη δογ-
μάτων ἐπιβάλλεται νὰ τοποθετήσουμε ἕνα
ἄλλο γενικὸ χαρακτηριστικὸ του. Εἶναι ἡ
μετριοπάθεια. Ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας, ὅπως
καὶ ὄλων τῶν ἐποχῶν ἕως καὶ σήμερα (ἂν
καὶ σὲ λιγότερο βαθμὸ), ἀπόφευγε κάθε εἰ-
δους ὑπερβολές. Ποτέ δὲν πῆξε, δὲν προκαλοῦ-
σε, δὲν ἔφτανε στὰ ἄκρα. Ἦταν μετριοπαθὴς
στὶς ἀντιλήψεις καὶ τίς ἐπιδιώξεις του. Δὲν ἐπι-
ζητοῦσε νὰ πείσει τούς ἄλλους, νὰ τούς
προσηλυτίσει, νὰ τούς ἀλλάξει. Πολὺ πε-
ρισσότερο δὲν ἐκβίαζε, δὲν ἐπιζητοῦσε λύ-
σεις, ὅταν ἀκόμα κάτι τέτοιο δὲν ἦταν δυ-
νατό. Περισσότερο ἐνδιαφερόταν νὰ διατυ-
πώσει γιὰ λογαριασμό του τὴν ἀλήθεια τῶν
ἀπόψεών του, παρὰ νὰ τίς ἐπιβάλλει μὲ
τὴν πειθὴ ἢ τὸν ὁποιοδήποτε καταναγκα-
σμό στὸν ἄλλο.

Μιά ἄλλη διαχρονικὴ ἐπιδίωξη, καθαρὰ
ἑλληνικὴ, ἦταν ἡ ἐξισορρόπηση καὶ τὸ μέ-
τρο. Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, γενικά, στη-
ριζόταν στὸν συγκεκρισμὸ καὶ τὴν ἰσορρο-
πία τῶν ἀντιθέτων. Μιά λεπτὴ ἐξισορρόπη-
ση ἀνάμεσα στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ψυχῆς,
τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σώματος ἦταν σχε-
δὸν ὅλες του οἱ πνευματικὲς καὶ ὕλικές κα-
τασκευές. Ὅλα τὰ ἤθελε, ὅλα τὰ ἀναγνώ-
ριζε, ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ σκοτεινὰ καὶ ἄγρια
πάθη, ἀλλὰ μὲ μέτρο καὶ σὲ κάποιον λογικὸ
ὅριο, καὶ πάντα σὲ ἀρμονικὸ συσχετισμὸ
μὲ τὸ σύνολο. Γι' αὐτὸ καὶ πάντοτε οἱ Ἑλ-
ληνες ζοῦσαν σὲ ἀρμονία μὲ τὸ περιβάλλον
τους καὶ ἔρχονταν καὶ δένονταν ἀβίαστα
μαζί του. Γι' αὐτοὺς ὁ μέσα καὶ ὁ ἔξω κό-
σμος ταυτιζόταν στὸ πνεῦμα τους, καὶ ὁ

στοχασμὸς τούς ἦταν πάντα προσγειωμέ-
νος, μὴ ξεπερνώντας ποτέ ἕνα ἀνώτατο ὄ-
ριο.

Τὸ «*Πᾶν μέτρον ἀριστον*» καὶ τὸ «*Μηδὲν
ἄγαν*» ἦταν θεμελιώδεις ἀρχές καὶ ἀξιώμα-
τα, ποὺ εἶχαν ἐφαρμογὴ στὴ ζωὴ καὶ τὴν
συμπεριφορὰ τῶν φρονίμων καὶ τῶν καλ-
λιεργημένων ἑλλήνων, ὅπως βαθιὰ μέσα
τούς ἦταν ριζωμένη καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθε-
ρίας καὶ τῆς δικαιοσύνης. Θεμελιώδη καὶ
αὐτονόητα κοινὰ γνωρίσματα τοῦ ἑλληνι-
σμοῦ ἡ ἐλευθερία, σ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις
τῆς ζωῆς, στὸ λόγο, στὶς κινήσεις, τὰ ἔργα,
καὶ ἡ δικαιοσύνη. Τὸ φιλόδοκο τοῦ ἑλλήνα
ἦταν ἔκφραση αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἀγάπης
του γιὰ δίκαιη μεταχείριση.

Ἕνα ἄλλο θεμελιακὸ γνώρισμα τοῦ ἑλ-
ληνισμοῦ εἶναι ἡ φυσιολατρεία. Ὅχι μόνο
ὁ Ἕλληνας τοῦ προχριστιανικοῦ ἑλληνι-
σμοῦ, ἀλλὰ, πιστεύω, καὶ ὄλων τῶν ἄλλων
ἐποχῶν, ἕως σήμερα, ἦταν καὶ εἶναι πάντο-
τε σαφῶς προσανατολισμένος πρὸς τὴ Φύ-
ση. Λάτρευε καὶ ἀγαποῦσε τὴν γῆ καὶ τίς ὁ-
μορφιές τοῦ χοϊκοῦ κόσμου. Τὸ κατὰ φύσιν
ζῆν ἔμεινε ἀναλλοίωτο ἀξίωμα σ' ὅλες τίς
κατοπινὲς γενεές καὶ πῆρε τίς πιὸ ποικίλες
μορφές καὶ μεταμφιέσεις. Ὁ νεοέλληνας,
ὅπως καὶ ὁ βυζαντινὸς καὶ τουρκοκρατού-
μενος πρόγονός του, ἐπιστρέφει μὲ ὅλα τὰ
μέσα (τέχνη, φιλοσοφία κλπ.) ἀένα στὴν
πηγὴ τῆς ζωῆς, ποὺ εἶναι ἡ φύση, ἀντλών-
τας ἀπ' αὐτὴν δύναμη καὶ αἰσιοδοξία, ἐμ-
πνεύσεις καὶ κουράγιο. Ἡ λαογραφία, ἡ
λαϊκὴ τέχνη, τὰ δημοτικὰ τραγούδια, ἕνα
πλῆθος πολιτιστικὰ κατάλοιπα, ἀπὸ τὴν
λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἕως τὴν ἱστορία τῆς
συμπεριφορᾶς, τῶν ἐθίμων, τῆς ἀμφίεσης,
τῶν χορῶν καὶ τῆς μουσικῆς, ἀποδεικνύ-
ουν, πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία, αὐτὸ τὸ ἀρ-
ρηχτο δέσιμο τοῦ ἑλλήνα, σ' ὅλες τίς ἐπο-
χές, μὲ τὴν γῆ καὶ τίς ἀναπαραγωγικὲς δυ-
νάμεις τῆς φύσης. Ἴσως, ἀπὸ τὴν ἀποψη
αὐτῇ, ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἦταν πάντα
ἕνας πολιτισμὸς φυσιοκρατικὸς, δεμένος
μὲ τὴν γῆ καὶ τίς δυνάμεις τῆς καὶ ταυτι-
σμένος ὅσο γίνεται περισσότερο μὲ τοὺς
νόμους τῆς.

Ἀπὸ ἐδῶ, ἀναντίρρητα, ξεκινάει καὶ ἕνα
ἄλλο ἐντονα ἑλληνικὸ γνώρισμα. Εἶναι ὁ

ἑλληνικὸς ὀρθολογισμός. Ἡ ἔλλογη ἀντίληψη τῆς ζωῆς, ἡ λογικότητα τῆς σκέψης, ἡ ἀπόλυτη ἐναρμόνιση πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἰδεατὴ καὶ ἐνυλὴ. Ὁ Λόγος στὴν οὐσιαστικότερη καὶ τὴν πιὸ αὐθεντικὴ τοῦ ἐννοια εἶναι ἓνα θεμελιακὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἀλλὰ τί εἶναι λόγος; Ὁ Λόγος εἶναι αὐτοσκοπός. Εἶναι «ἡ ὑπερχρονικὴ ἀρχὴ ποὺ ἐνώνει καὶ συντηρεῖ τὸν κόσμον» καὶ βρίσκεται ἔξω καὶ πέρα ἀπὸ τὸ ὑλικὸ συμφέρον, τὴν ἰδιοτέλεια καὶ τὴν σκοπιμότητα. Ὁ λογοκρατούμενος ἀνθρώπος ἔλκεται πρὸς τὴν σοφία ἀπὸ ἔρωτα πρὸς τὴν γνώση καὶ ὄχι ἀπὸ ὁποιαδήποτε ταπεινὴν ὕλιστικὴ σκοπιμότητα. Ἐδῶ χρειάζεται ν' ἀντιδιαστείλουμε τὸν Λόγο ἀπὸ τὴν *Λογοκρατία*, ποὺ σημαίνει τὴν παρακμὴ τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ἀφοῦ ὁ *λογοκράτης* σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν *λογικόν*, ποὺ θεωρεῖ τὴν ἀλήθεια ὡς στόχο τῆς σκέψης καὶ τῆς δράσης, θεωρεῖ τὴν σκέψη τοῦ καὶ τὴν δράση τοῦ ὡς «δημιουργὸ» τῆς ἀλήθειας. (Οἱ πιὸ πάνω διακρίσεις εἶναι παρμένες ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Δημ. Ι. Λάμπρου *Ἀναζήτησις*, Ἀθήνα 1981, σελ. 23-31).

Ἄμεσες συνέπειες τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Λόγου καὶ τῆς παρουσίας τοῦ, ὡς γνωρίσματος χαρακτηριστικοῦ καὶ κύριου τοῦ ἑλληνισμοῦ, εἶναι, πῶς ἡ γνώση εἶναι γιὰ τὸν ἑλληνα αὐτοσκοπὸς καὶ ὄχι μέσο γιὰ τὴν ἱκανοποίησιν ἢ κάλυψιν κάποιων τοῦ βιοτικῶν ἀναγκῶν. Ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἐπιστῆμην ἔχει στὸν ἑλληνα ἀνιδιοτελεῖ κίνητρα. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν προχριστιανικὴ ἰδιώως περίοδο τοῦ ἑλληνισμοῦ ἡ ἐπιστῆμὴ ἦταν καθαρὰ θεωρητικὴ χωρὶς ἄμεσες πρακτικὰς ἐφαρμογὰς. Δὲν εἶναι τυχαῖο τέλος, πῶς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καλλιέργησαν μὲ ἰδιαίτερη ἐπιτυχίαν τὴν ἀστρονομίαν, τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν γεωμετρίαν, ἐνῶ ποτὲ δὲν ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὶς ἐξουσιαστικὰς ἐφαρμογὰς τῶν πορισμάτων τους.

Σ' ἓνα ἄλλο πεδίο, κατὰ τὸν ἑλληνισμὸν εἶναι ἡ αἴσθησις τῶν ἀναλογιών. Σ' ὅλες τὶς ἐποχὰς καὶ τὶς διαδοχικὰς του μεταμορφώσεις ὁ ἑλληνισμὸς χαρακτηριζόταν ἀπὸ τὸ αἶσθημα τῆς μεσότητος. Ὑπερβολές, καταχρήσεις, ἀκρότητες, ὑψηλοὶ τόνοι, κάθε τι ποὺ ξεπερ-

νοῦσε τὰ ὅρια ἀποφευγόταν. Ἄλλωστε ὁ λαὸς κατασκευάζονταν σὲ σχέση καὶ μὲ προορισμὸ τὸν ἀνθρώπο καὶ σύμφωνα πάντα μὲ τὶς δικὰς του ἀνάγκες, ἀναλογίες καὶ δυνατότητες. Τὸ ὑπέρογκο, τὸ χτυπητό, τὸ ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρον, τὸ ἀντιαισθητικόν, ἦταν πράγματα, ποῦ, κατὰ κανόναν, δὲν τὰ ἐπέτρεπε στὸν ἑαυτὸ τοῦ ὁ Ἕλληνας σ' ὅλες τὶς ἐποχὰς ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ...δική μας. Δυστυχῶς, ἐδῶ, κάνοντας μιὰ παρένθεση, ὡς μᾶς ἐπιτραπεί νὰ ποῦμε, πῶς ὁ νεοῦ Ἕλληνας, παρ' ὅλον ὅτι δὲν στερεῖται καλαισθησίας καὶ τῆς αἰσθητικῆς τοῦ μέτρου, ἔχει συχνότατα ἐνδῶσει μπροστὰ στὴν ἀκατανίκητη δύναμιν τοῦ κέρδους. Ἄμεση συνέπεια εἶναι ὅλη αὐτὴ ἡ σημερινὴ κακοδαίμονία. Οἱ σωροὶ ἀπὸ τοὺς οἰκοδομικοὺς ὄγκους, ἡ ἔλλειψη κάποιας στοιχειώδους οἰκιστικῆς πειθαρχίας, τὸ θάψιμό μας μέσα στὸ τσιμέντο καὶ τὰ σκοτεινὰ διαμερίσματα τῶν σύγχρονων πολυκατοικιών...

Αφήσαμε τελευταῖον ἓνα ἄλλο ἀνόθευτο καὶ πηγαῖον γνώρισμα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ποὺ «λειτουργεῖ» ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ποῦ δὲν τὸ περιμένεις, ἐκεῖ ποῦ δὲν τὸ φαντάζεσαι. Εἶναι ἡ καλαισθησία. Ὅτιδήποτε ἐκφράζει τὴν ἑλληνικότητα, ὅτιδήποτε πλάθεται ἀπὸ χέρια Ἕλληνα ἢ γίνεται ἔργο τέχνης, ὑλικὸ ἢ πνευματικόν, ἔχει μιὰ δική του αἰσθητικὴ ἀρτιότητα καὶ ὁμορφίαν. Τὸ σταθερὸ καὶ μόνιμον γνώρισμα τοῦ Ἕλληνα (πολὺ περισσότερο, βέβαια, στὴν προχριστιανικὴ περίοδο) εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ γιὰ τὸ ὥραϊον. Δὲν εἶναι τυχαῖον, πῶς γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες ἡ σωματικὴ ὁμορφία ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς θεμελιακὰς ἀρετὰς. «*Καλὸς κ' ἀγαθός*», ἔλεγαν καὶ νοοῦσαν μὲ τὸ *καλὸς* τὸ ἐξωτερικὰ συμμετρικὸ καὶ ὥραϊον παρουσιαστικόν, τὸ ἀρμονικὰ δεμένο μὲ τὴν ἀρετὴ τῆς ψυχῆς (*κ' ἀγαθός*).

Ἡ αἴσθησις τῆς ὁμορφίας, συνδυαζόμενη ἄλλοτε μὲ τὴν συμμετρίαν καὶ τὴν εὐμέλεια καὶ ἄλλοτε μὲ μιὰ βαθύτερη καὶ ἐσώτερη διάστασιν τῆς ψυχικῆς καλλιέργειας, ἐκδηλώθηκε μὲ τοὺς πιὸ ποικίλους καὶ διαφορετικοὺς τρόπους. Ἐγινε, στὰ νεώτερα χρόνια, λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, νησιώτικη τέχνη, ἀγιογραφία, μωσαϊκόν, λαϊκὴ ζωγραφι-

κή (Θεόφιλος), δημοτικὸ τραγοῦδι, χορὸς ζωηρὸς ἢ ὅλο μεγαλοπρέπεια καὶ ἐπιβλητικότητα (π.χ. ἡπειρωτικός), μουσικὴ λαϊκὴ ἢ δημώδης, ξεντεχνὴ ἢ αὐτοσχέδια.

Σ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἐκφάνσεις καὶ τὶς ποικιλίες τῆς ἔκφρασης καὶ τῆς ἀποτύπωσης τῶν ἐσωτερικῶν του συναισθημάτων ὁ ἑλληνας δημιουργός, λαϊκὸς ἢ αὐτοδίδαχτος, ξεντεχνὸς ἢ σπουδαγμένος, ἀκολουθοῦσε, σχεδὸν ἀπὸ ἐνστικτο, τοὺς πανάρχαιους κανόνες τῆς ὁμορφιάς. Τὸ κάθε τί, φόρμα ἢ σχῆμα, ἄκουσμα ἢ λόγος, εἶχε μέσα του ὁμορφιά, πρωτοτυπία καὶ ἦταν τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς βαθειᾶς ἐσωτερικῆς προετοιμασίας, μιᾶς ψυχικῆς μέθεξης καὶ μιᾶς ἐπίπονης καὶ βασανιστικῆς ἀναζητήσεως, ποὺ ἔφτανε, συχνά, ὡς τὸν ὑψηλότερο προβληματισμό.

Ὅχι σπάνια ὁ ἀγώνας καὶ ἡ ἀγωνία γιὰ ἔκφραση τοῦ ἑλληνα δημιουργοῦ, σ' ὅτιδήποτε τὸν ἀπασχολοῦσε, ἔφτανε στὰ ὅρια τῆς θρησκευτικῆς ἔκστασης καὶ γέμιζε τὴν ζωὴ του καὶ τὴν σκέψη του δημιουργικὰ καὶ αὐτόνομα. Ποτὲ δὲν σκέφτηκε τὴν πρακτικὴ πλευρὰ ἢ τὴν ὠφελμιστικὴ σκοπιμότητα. Δὲν εἶναι τυχαῖο, πῶς οἱ νησιῶτες στὴν Τήνο ἔφτιαχναν ὀγκῶδη καὶ περίτεχνα κτίσματα, θυσιάζοντας ἀμέτρητες ὥρες δουλειᾶς καὶ μόχθου, γιὰ νὰ στεγάσουν σ' αὐτὰ τὰ περιστέρια τοὺς ἢ οἱ τεχνίτες τοῦ πηλοῦ ἔφτιαχναν τόσο ὁμορφα καὶ εὐθραστα σκευὴ τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Γι' αὐτοὺς, αὐτὸ ποὺ εἶχε σημασία δὲν ἦταν τόσο ἡ πρακτικὴ χρησιμοποίηση τοῦ δημιουργήματός του ὅσο τὸ ἴδιο στὴν πιδὺ ὑψηλὴ καὶ ἀνυστερόβουλη θεώρησή του.

Αλλά, δὲν χαρακτηρίζουν τὸν ἑλληνισμό, σ' ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς ἐξελίξεώς του καὶ τὶς ἐποχές, μόνο θετικὰ στοιχεῖα. Ὑπάρχουν καὶ σκιές· μειονεχτήματα καὶ ἐλαττώματα, ἐθνικὲς μειονεξίες καὶ ἀδυναμίες. Ὅσον θυμίζουμε μερικὲς, ὅπως μᾶς τὶς δίνουν οἱ πολλοὶ μελετητὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν βαθύτερη διερεύνηση τῆς ἐλληνικότητας στὸ ἀνθρώπινο πεδίο.

Ἐπίμονα γίνεται λόγος γιὰ ἓνα νοσηρὸ καὶ ὑπερβολικὸ ἀτομικισμό, γνῶρισμα καθαρὰ ἐλληνικὸ, ποὺ ἐμφανίζεται σχεδὸν σ'

ὅλες τὶς περιόδους τοῦ ἑλληνισμοῦ. Συνεκόλουθα διαπιστώνεται ἡ τάση τοῦ ἑλληνα γιὰ διάκριση καὶ ἀναγνώριση: Τὸ «φιλόπρωτον» στὴν ὑπερβολή του καὶ τὴν ἀπεχθὴ του πλευρά, ἀφοῦ προϋποθέτει ἕναν ἐξοντωτικὸ ἀνταγωνισμό.

Ἄμεσο ἐπακόλουθο αὐτοῦ τοῦ καταστροφικοῦ ἀνταγωνισμοῦ καὶ τῆς σκληρῆς ἀμιλλας εἶναι ὁ φθόνος καὶ ἡ πικρία ὧσων δὲν μπόρεσαν νὰ διακριθοῦν ἀπέναντι τῶν ἐλάχιστων ποὺ πέρασαν μπροστά. Ἡ ἀποκόμιση πικρίας, γενικά, γιὰ τὴ ζωὴ εἶναι μιὰ ἀκόμα συνέπεια, ἀντίδραση ἀρνητικὴ σ' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν προβολὴ καὶ τὴν διάκριση, ποὺ ἐπιβάλλει ἡ ἴδια ἡ ἐλληνικὴ νοοτροπία.

Στὴ συνέχεια ἔχουμε μιὰ ἄλλη σειρὰ ἀπὸ καθαρὰ ἐλληνικὲς ἀδυναμίες. Κατὰ καιροὺς ἐγίνε λόγος γιὰ δουλοπρέπεια, ραγιαδισμό, καιροσκοπισμό, διάθεση σπύλωσης τῶν προσωποικιοτήτων, ζήλεια, βερμαλισμό, ἐπιπολαιότητα, νωθρότητα, ἀνευθυνότητα, ἑλλειψη συνεργατικότητας, ἐλαφρότητα καὶ μύρια ἄλλα.

Διάφοροι συγγραφεῖς, Ρωμαῖοι καὶ σὲ πολὺ μεταγενέστερες ἐποχὲς ἄλλοι, ἀβάσιμα τὶς πιδὺ πολλὰς φορές, ἐπέκριναν δριμύτητα τὸν ἑλληνισμό καὶ τοὺς φορεῖς του. Ὅσον θυμίζουμε μερικοὺς ἀπ' αὐτοὺς ποὺ, κυριολεκτικὰ, διέσυραν τὸν ἑλληνισμό καὶ τὴν ἐλληνικότητα καταλογίζοντας ὑπαρκτὲς καὶ ἀνύπαρκτες ἀδυναμίες σ' ὅλους, συλλήβδην, τοὺς Ἕλληνες. Εἶναι ὁ βενετὸς Φρά Πάολο Σάρπι (1552-1623), ὁ ὀλλανδὸς Κορνήλιο ντὲ Πάου (1739-1799), ποὺ καταφέρθηκε ἰδιαίτερα κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν, ὁ Τόμας Μαίτλαντ, ἀρμοστής μιᾶς περιόδου στὰ Ἰόνια Νησιά (1765-1824), ὁ πρῶσος διπλωμάτης Ἰάκωβος Μπαρτόλντυ, ὁ Μέντερνιχ, ὁ πολὺς «ἱστορικὸς» Φαλμεράγιερ καὶ πληθὸς ἄλλοι.

Ἀλλὰ δὲν χρειάζονται οἱ κατὰ καιροὺς μισέλληνες ξένοι, γιὰ νὰ μᾶς θυμίσουν τὰ μεγάλα μας ἐλαττώματα. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἔχουν ἀναλυθεῖ καὶ διαπιστωθεῖ καὶ ἀπὸ πολλοὺς Ἕλληνες μελετητὲς, διανοητὲς καὶ στοχαστὲς. Βέβαιο εἶναι, πῶς, λίγα ἢ πολλά, ὑπάρχουν, δίνοντας τὴν εἰκόνα τῆς ἄλ-

λης ὄψης τοῦ ἴδιου νομίσματος, τὴν ὄχι τόσο εὐχάριστη.

Πέρα ὅμως ἀπ' ὅλα αὐτά, γεγονὸς εἶναι, πῶς μέσα ἀπὸ τὰ ποικίλα του γνωρίσματα, τὶς σπάνιες καὶ μοναδικές του ἀρετὲς ὅσο καὶ τὶς ὁποιοσδήποτε ἀδυναμίες του, ὁ ἐλληνισμὸς ἐμφανίζεται σ' ὅ,τι τὸ διαρκές καὶ τὸ διαιώνιο τὸν χαρακτηρίζει. Γνωρίσματα, ιδιότητες, χαρακτηριστικά, πού, λίγο ἢ πολὺ, ἐμφανίζονται σ' ὅλες τὶς πε-

ριόδους τῆς ἱστορικῆς του πορείας, ὅλα μαζί συνθέτουν τὸ ἀνάλλαχτο καὶ αἰώνιο πρόσωπό του. Αὐτὸ πού τὸν ἔχει ἐπιβάλλει καὶ τὸν ἔχει κάνει νὰ ξεχωρίζει ἐντονα ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς μὲ διαφορετικὴ καλλιέργεια καὶ ψυχισμὸ. Εἶναι, θὰ λέγαμε, τὰ στοιχεῖα τῆς ἀθάνατης ψυχῆς του, αὐτὰ πού συνθέτουν τὴν μοναδική ἰδιοπροσωπία του καὶ τὴν διαχρόνια πολιτιστικὴ του ταυτότητα.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΠΑΣΣΙΑΣ

Ἐπὶ τῆς οὐσίας...

Ἄκουσθήκανε οἱ ἀπόψεις ὄλων,
μὲ σαφήνεια ἀναλυθήκανε οἱ ἀσάφειες
ἀπ' ὅλους τοὺς παράγοντες τῆς δίκης,
ὕστερα ἀκολούθησε ἡ ἐτυμηγορία
καὶ μονομιᾶς ἐκδόθηκε ἡ ἀπόφαση·
τρεῖς μῆνες καὶ ἑφτά ἡμέρες ποινῇ,
μὲ ἐπιείκεια κρίθηκε τὸ ἐλάττωμά της.
Ἀγάπησε σφόδρα τὸ φονιὰ τοῦ ἀδελφοῦ,
ἀγάπησε μὲ πάθος καὶ ἀνυστεροβουλία
τὴν πρώτη τοῦ Μάη, τῶν δέκα ἐννέα...
Αὐτὸ ἦταν ὅλο... Ἐκείνη ἀγάπησε θεϊκά
μιὰ ψυχὴ διαβολεμένη, ὥς τὸ κόκκαλο,
γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐπιείκειά τους μεγάλη...
Ὁ ἄλλος ἐκτελέστηκε τὰ χαράματα
ἑῆς τρίτης τοῦ Σεπτέμβρη πού πέρασε...
Ἐκείνη τώρα οὐρλιάζει, στὸ ψυχιατρεῖο,
γιομάτη ὁδύνη γιὰ τὸ χαμὸ τῶν δύο.
Ὁ ἀδελφὸς νεκρὸς. Σὲ θάνατο ὁ... α.
Ὡ τῆς μοιραίας μοίρας μοιρολόι,
ἐνῶ ἡ πίκρα βαναυσουργεῖ, ἔσωθεν,
σὲ μιὰ καρδιά ματωμένη - βουβή
καὶ στὸ κρανίῳ ἡ θύελλα τοῦ πόνου
μανιάζει σὰν χειμωνιάτικος βοριάς.
Ἀθέατη, Θεέ μου, αὐτὴ ἡ Σταύρωση
στὰ σωθικὰ τῆς ἄλλοτε γλυκειᾶς παιδούλας.

A. H. ARMSTRONG*

Ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ χριστιανισμός

Γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸ ἀνακάτεμα ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ χριστιανισμοῦ, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ γνωρίζουμε ὠρισμένα πράγματα γιὰ τὴ λατρεία καὶ τὶς παραδοσιακὰς πίστεις τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ γιὰ τὴ στάση τῶν φιλοσόφων ἔναντι αὐτῶν· καὶ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐκτιμήσουμε πόσο πρωτοφανὲς καὶ πρωτογενὲς φαινόμενο ὑπῆρξεν ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, θεωρούμενη ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς παραδοσιακῆς ἑλληνικῆς θρησκευτικῆς ἀντιλήψεως καὶ εὐσέβειας. Εἶναι κοινοτοπία νὰ λέη κανεὶς, ὅτι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία ἦταν μιὰ ὑπόθεσις λατρείας, ὅχι πίστεως. Αὐτὸ ποὺ πράγματι ἀποτελοῦσε τὸ περιεχόμενό της, ἦταν ἡ τέλεσις τῶν ὀφειλομένων θυσιῶν καὶ ἄλλων ἱεροτελεστιῶν σύμφωνα μὲ τὶς πίστεις τῆς πανάρχαιας παραδόσεως· τοῦτο ἀληθεύει καὶ καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴ λατρεία τῶν ὄψιμα εἰσαχθειῶν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἢ τὴν Ἀνατολὴ θεοτήτων καὶ καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἱεροτελεστιὰς ποὺ ἦταν ἀφιερωμέναι στὸν κύκλο τῶν παλαιῶν ἑλληνικῶν θεῶν καὶ ἡρώων· οἱ ὄψιμα εἰσαχθέντες θεοὶ λατρεῖν οὐκ ἔμελλαν σύμφωνα μὲ τὶς παραδόσεις τῶν χωρῶν ἀπὸ τὶς ὁποῖες προήλθαν ἀλλὰ καὶ σύμφωνα μὲ τὸν παραδοσιακὸ ἑλληνικὸ τρόπο.

Οἱ μῦθοι ποὺ ἀναφέρονταν στοὺς θεοὺς, εἰδικὰ ἐκεῖνοι ποὺ σχετίζονταν μὲ συγκεκριμέναις λατρευτικαῖς πράξεις, δὲν ἦταν βέβαια χωρὶς σημασία γιὰ τὴν ἑλληνικὴ εὐσέβεια. Θέρμαιναν τὴ λαϊκὴ θρησκευτικὴ φαντασία καὶ εἶχαν εὐρείας ἀποδοχῆς δύναμη στὸ τέλος τῆς προχριστιανικῆς περιόδου, μεγαλύτερη ἀπ' ὅσιν ἡ δική μας οἰκειότητα μὲ τὰ συγγράμματα μιᾶς μικρῆς πεπαιδευμένης μειονότητας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ νομίζουμε. Ἀλλ' ἀκόμη καὶ τὰ πρὶν αὐθεντικὰ κείμενα περὶ μύθων, γραμμένα ἀπὸ ποιητὰς ποὺ ἐθεωροῦντο γενικὰ ἀξιοσέβαστοι καὶ ἐμπνευσμένοι, ὅπως ὁ Ὀμηρος

καὶ ὁ Ἡσίοδος, δὲν εἶχαν τὴν αὐθεντίαν τῆς ἀγίας γραφῆς, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας. Ἐνας ἀπὸ τοὺς σημαντικώτερους λόγους ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ὀργάνωσις ἐπαγγελματιῶν κληρικῶν, ποὺ νὰ παίζουν τὸ ρόλο τῶν αὐθεντικῶν ἐπιτηρητῶν καὶ ἐρμηνευτῶν τῶν ἱερῶν μύθων, καθὼς καὶ τῶν ἐπισήμων διδασκάλων τοῦ δόγματός καὶ τῆς ἠθικῆς. Ὁ ἱερεὺς στὸν ἀρχαῖο κόσμον ἦταν πρόσωπο ποὺ εἶχε κληρονομήσει ἢ εἶχε ἀποκτήσει μὲ τὴν ἄδεια τῆς πολιτείας (ἢ, ἐνίοτε, εἶχε ἀγοράσει ἀπὸ τὴν πόλιν του) τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθήκον νὰ ἐκτελῇ ὠρισμέναις εἰδικὰς θυσίαις καὶ ἱεουργίαις· κι ἐδῶ σταματοῦσαν τὰ δικαιώματά του καὶ τὰ καθήκοντά του. Ἡ δογματικὴ διδασκαλία καὶ ἡ ἠθικὴ διαπαιδαγώγησις ἦταν ἔξω ἀπὸ τὶς ἀρμοδιότητές του. Ἀκόμη καὶ ὁ ἀσχολούμενος ἀποκλειστικὰ μὲ ἱερατικὰ καθήκοντα κλῆρος τῶν μεγάλων αἰγυπτιακῶν ἢ ἀνατολικῶν λαῶν εἶχε ὡς ἔργο του τὴ λατρεία, ὅχι τὴν κατήχησις.

Ὑπῆρχαν ἐκτὸς τῶν ἱερέων οἱ μάντιες, χρησμοδοὶ ἢ οἰωνοσκοποὶ, θρησκευτικοὶ ἐπαγγελματίαι ποὺ εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἀσχοῦν τὸ εἰδικὸ τεχνικὸ ἐπάγγελμα τῆς ἐρμηνείας τῶν σημείων καὶ οἰωνῶν, μὲ τὰ ὁποῖα οἱ θεοὶ ἐδειχναν τὴ θέλησίν τοὺς καὶ τὴν στάσιν τοὺς σὲ εἰδικὰς περιπτώσεις. Ὑπῆρχαν ἐπίσης χρησμοὶ τῶν θεῶν, θεωρούμενοι προφανῶς ἀπὸ τὸ πλεῖστον τοῦ λαοῦ ὡς αὐθεντικὰ θεῖα μηνύματα, καὶ ἀξιοματουχοὶ τῶν ὁποίων καθήκον ἦταν ἡ ἐρμηνεία τοὺς —οἱ «προφῆται» καὶ «ἐξηγηταί». Ἀλλὰ, μολονότι οἱ μάντιες προσεκαλοῦντο συμβουλευτικὰ νὰ «διαβάσουν» τὶς διοσημεῖες σ' ὅλες τὶς σημαντικὰς περιστάσεις (λ.χ. πρὸ τῆς μάχης), οἱ τεχνικὲς τοὺς συμβουλῆς ἦταν δυνατόν νὰ γίνουν ἀποδεκτὲς ἢ νὰ ἀγνοηθοῦν ἀπὸ τὸν ὑπεύθυνον στρατηγὸν ἢ πολιτικὸν ἡγέτη· καὶ οὔτε αὐτοὶ οὔτε οἱ ἐξηγητὰς τῶν χρησμῶν εἶχαν οἰαδήποτε πραγματικὴ δογματικὴ ἢ ἠθικὴ δικαιοδοσία.

* Ὁ Α. Η. Armstrong, ἓνας ἀπὸ τοὺς διακεκριμένους σύγχρονους ἱστορικοὺς, εἶναι καθηγητὴς τοῦ Dalhousie University.

Ἦσαν ἐπίσης μικρὲς ἀπομονωμέναι ομάδες, οἱ Ὀρφικοί, ποὺ ὑποστήριζαν ὅτι εἶναι κάτοχοι ἱερῶν βιβλίων τῆς ἀπώτερης ἀρχαιότητος καὶ ἔδιναν θείας ἐμπνεύσεως πληροφορίες γιὰ μύθους γενικὰ ἄγνωστους ἢ καθόριζαν προδιαγραφὰς γιὰ μιὰ ζωὴ αὐστηρῆς λατρευτικῆς ἀγνότητος καθὼς καὶ τρόπους λατρείας κατάλληλους γιὰ καθαρμούς. Ἀλλά, μολονότι οἱ Ὀρφικοὶ εἶχαν σαφεῖς θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς ἰδέες, δὲν φαίνεται ὅτι συγκρότησαν ποτὲ κάτι, ποὺ νὰ μοιάζῃ μὲ Ἑκκλησίαν διαθέτουσαν ἕνα δογματικὸ σύστημα, καὶ μολονότι ὠρισμένες ἀπὸ τὶς ἰδέες τους διαδόθηκαν εὐρέως, τὰ βιβλία τους καὶ οἱ διδάσκαλοί τους δὲν θεωρήθηκαν γενικὰ ποτὲ αὐθεντίες στὰ θέματα τῆς θρησκείας: οἱ τελευταῖοι Νεοπλατωνικοὶ θεωροῦσαν τὰ ὀρφικὰ ποιήματα καὶ ἕνα παράξενο συμπῆλημα λαϊκῆς θρησκευτικῆς φιλοσοφίας γραμμένο σὲ ἀσαφὴ καὶ μεγαλόστομη γλῶσσα, τὸ *Ἑκ τῶν ἱστοριῶν βαβυλωνιακῶν* (χρονολογούμενο προφανῶς ἀπὸ τὸν β' αἰ. μ.Χ.), ὡς ἱερὰ βιβλία ὕψιστης ἀξιοπιστίας γιὰ τὰ θρησκευτικὰ τους δόγματα καὶ τὶς ἐφαρμογὰς τους, ἀλλὰ τοῦτο συνέβαινε προτοῦ νὰ μὴ ὁ δ' αἰ. μ.Χ.

Ἀκόμη κι ἂν κανεὶς δίνει ἀπόλυτο βάρος σὲ αὐθεντίες, ὅπως οἱ χρησμολόγοι, οἱ χρησμοὶ καὶ οἱ ἐρμηνευτὲς τους ἢ οἱ Ὀρφικοὶ καὶ τὰ γνωστὰ βιβλία τους, δὲν μπορεῖ ν' ἀνακαλύψῃ στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ θρησκευτικὸ κόσμον ὅτιδὴποτε ποὺ νὰ μοιάζῃ μὲ διδάσκουσα (κατηχοῦσα) Ἑκκλησία. Συνεπῶς οἷοσδὴποτε, ἐφ' ὅσον δὲν παραμελοῦσε πολὺ τὰ θρησκευτικὰ του καθήκοντα καὶ ἀπόφευγε νὰ συμπεριφέρεται ἱερόσυλα ἀνευλαβῶς, μπορούσε νὰ πιστεῦθῃ, ἀκόμη καὶ νὰ λέγῃ, ὅτι τοῦ ἄρεσε γιὰ τοὺς θεοὺς μέσα στὰ μᾶλλον ἀκαθόριστα πλαίσια ποὺ καθιέρωσε ἢ κοινὴ γνώμη σὲ διάφορους καιροὺς καὶ τόπους. (Ἡ ἐξάρση τῶν θρησκευτικῶν ἀνησυχιῶν καὶ τῆς ἀσέβειας τῶν Ἀθηναίων τοῦ τέλους τοῦ ε' αἰ. π.Χ. δὲν ὑπῆρξε προφανῶς γενικὸ φαινόμενο: ἀλλὰ εἶναι πιθανόν, ὅτι θὰ ἦταν σὲ κάθε περίπτωση μεγάλη ἀφροσύνη νὰ φανῇ κανεὶς ἀσεβῆς ἢ ἄπιστος στὴ Δήμητρα καὶ τὴν

Περσεφὼν στὴν Ἐλευσίνα, εἰδικὰ κατὰ τὶς ἡμέρες τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν Μυστηρίων).

Ἡ ἀντίθεση πρὸς τὴ Χριστιανικὴ Ἑκκλησία εἶναι προφανής. Ἡ λατρεία τῆς ἀναπτύχθηκε μᾶλλον συμπτωματικὰ καὶ ἔτυχε μόνο μεγάλης ἐπεξεργασίας σχετικὰ ἀργά. Καὶ οἱ ἱεροτελεστίες τῆς, μολονότι ἀποτέλεσαν μέρη τῆς ἱερῆς παραδόσεως, κάποτε μὲ χαρακτηριστικὴ ταχύτητα, καὶ μολονότι θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἀπόδειξις τῆς πίστεως τῶν προγόνων, δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ καθεαυτὲς ἱερὲς καὶ ἀπαραβίαστες, ὅπως ὑπῆρξαν οἱ ἱεροτελεστίες τῆς προχριστιανικῆς θρησκείας. Λειτουργικὲς καινοτομίαι καὶ λειτουργικὲς ἀναθεωρήσεις σημειώθηκαν ὡσὸςδήποτε εὐκολώτερα στὶς Χριστιανικὲς Ἑκκλησίες παρὰ στὴν ἑλληνικὴ θρησκεία, μολονότι ἡ ἄκρως συντηρητικὴ λατρευτικὴ στάσις τοῦ «Παλαιοῦ Πιστοῦ» ἐμφανίσθηκε κανονικὰ σὲ μεμονωμένες ομάδες, ὅταν εἰσῆχθησαν σημαντικὲς λειτουργικὲς ἀλλαγές. Τὰ μυστήρια καὶ οἱ δημόσιαι ἱερουργίαι ὑπῆρξαν πάντοτε βασικὰ στὴν χριστιανικὴ ζωὴ· ἀλλ' ὅτι ἔχει καθιερωθῇ, ἐντὸς κι ἐκτὸς ἐκκλησιῶν, σχετικὸ μὲ τὶς ἱερουργίαι καὶ τὸ Θεὸ στὸν ὅποιο εἶναι ἀφιερωμένες, καθὼς καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὅποιο οἱ ἀληθινοὶ λειτουργοὶ του πρέπει νὰ ζοῦν, ἐμφανίζεται πάντοτε στοὺς Χριστιανοὺς κατὰ τρόπο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ παραλληλισθῇ μὲ τὰ καθιερωμένα στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸν κόσμον.

Τοῦτο συμβαίνει, διότι ἡ χριστιανικὴ εὐσέβεια κανονικὰ βασιζέται σ' αὐτὸ ποὺ ὑποστηρίζεται ὅτι εἶναι εἰδικὴ ἀποκάλυψη, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἕνα corpus ἱερῶν κειμένων μὲ δογματικὸ καὶ ἠθικὸ περιεχόμενο, ἐρμηνευομένων σύμφωνα μὲ τὶς παραδόσεις μιᾶς κοινότητος καὶ ἀπὸ τοὺς θρησκευτικοὺς ἡγέτες τῆς κοινότητος αὐτῆς, τῶν ὁποίων ἐπάγγελμα εἶναι νὰ κηρύττουν τὸ δόγμα καὶ νὰ κάνουν ἠθικὴ κατήχησις καὶ παραινήσεις, ὅπως καὶ νὰ τελοῦν τὴ λειτουργίαν. Κάθε κήρυγμα καὶ διδασκαλία τῆς θρησκείας ἢ τῆς ἠθικῆς ποὺ γίνονταν στὸν ἀρχαῖον κόσμον, τὸ ἔκαναν οἱ φιλόσοφοι, ποὺ δὲν εἶχαν περισσότερη σχέση μὲ τὶς λατρευτικὰς ἐορτὰς ἀπὸ οἷονδὴποτε ἄλ-

λον και δὲν ἔκαναν τίποτε πού ἔστω πόρρω νὰ μοιάζῃ μὲ τὴ θέσιν τῶν δογματικῶν κατηγορημάτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος. Ὁ φιλόσοφος δὲν διέθετε καμμιά αὐθεντία πέραν ἐκείνης πού τοῦ προσέφερε ἡ προσωπικότητά του καὶ ἡ πνευματικότητά του· καὶ τοῦτο ἴσχυε ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση πού κατεῖχε ἑμμισθο ἀξίωμα ἢ ἦταν ἐπὶ κεφαλῆς κάποιου ἀξιοσέβαστου φιλοσοφικοῦ καθιδρύματος, ὅπως ἡ Ἀκαδημία στὴν Ἀθήνα (θέσεις σὰν κι αὐτὲς φαίνεται, ὅτι εἶχαν πολὺ μικρὴ σημασία γιὰ τὴν ἐπιρροή ἢ τὴν ὑπόληψη τῶν φιλοσόφων).

Εἶναι ἀνάγκη τώρα νὰ ἐξετάσουμε, ἀφ' ἑνὸς πῶς φιλόσοφοι τῆς περιόδου πού κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει (χονδρικά ἀπὸ τὸν β' μέχρι τὸν στ' αἰ. μ. Χ.) ἔπαιξαν, σὲ ἀντίθεση πρὸς πλείστους φιλόσοφους τῶν νεωτέρων χρόνων, σημαντικὸ ρόλο σὲ μιὰ πολὺ θετικὴ θρησκευτικὴ διδασκαλία καὶ πρακτικὴ ἠθικὴ καθοδήγηση, καί, ἐξ ἄλλου, πῶς πολλοὶ πεπαιδευμένοι χριστιανοὶ ἀπὸ τὸν β' αἰ. καὶ ἔφεξης, συμπεριλαμβανομένων καὶ πολυαριθμῶν ὄλο καὶ πιὸ αὐθεντικῶν ἀρχικατηγορημάτων τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων, τῶν ἐπισκόπων, προετοιμάσθηκαν γιὰ νὰ δεχθοῦν, μὲ σημαντικὲς συνέπειες γιὰ τὸ μέλλον τοῦ χριστιανισμοῦ, τὴν πολὺ μεγάλη ἐπίδραση τῶν ἀνεξαρτήτων Ἑλλήνων μὴ χριστιανῶν θρησκευτικῶν διδασκάλων, παρὰ τὴν φανατικὴν τους ἐχθρὰ κατὰ τῆς ἐλληνικῆς λατρείας καὶ μυθολογίας καὶ τὴν πίστη τους στὴν ἀνωτερότητα τῆς «βαρβαρικῆς» τους ἀποκαλύψεως. Ἡ φιλοσοφία στὴν ἐποχὴ μας θεωρεῖται γενικὰ τρόπος ζωῆς στηριζόμενος σὲ κάποια εὐρεῖα ἀντίληψη τῆς πραγματικότητος. Ὡθεῖ σὲ σημαντικὰς ἠθικὰς καὶ πνευματικὰς ἀναζητήσεις ὅσους ἀσχολοῦνται μ' αὐτήν. Ὁ φιλόσοφος προσδοκᾷ κανεὶς νὰ εἶναι (βέβαια οἱ προσδοκίαι καμμιά φορὰ διαψεύδονται) ἄνθρωπος ἀτεγκτῆς ἀγαθότητος, πού ζῇ ἔλλογο καὶ μετριοπαθῶς ἀσκητικὸ βίον· καὶ ἡ σοφία τοῦ φιλοσόφου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὀλοκληρωθῇ χωρὶς ἀρετὴ καὶ χωρὶς ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια. Καὶ κατὰ τὸν β' καὶ γ' αἰ. μ. Χ. ὁ σκοπὸς τῆς φιλοσοφικῆς ζωῆς καὶ τὸ περιεχόμενον

τῆς σοφίας γίνονταν ὄλο καὶ πιὸ καθαρὰ θρησκευτικά. Τοῦτο δὲν ἀποτελέσει ἐπαναστατικὴ ἐξέλιξη ἀλλὰ ἀποκρυστάλλωση τῶν τάσεων πού ἐμφανίσθηκαν ἀνάμεσα σ' ὀρισμένους (τοῦτο δὲν σημαίνει: σ' ὄλους) ἑλλήνες φιλόσοφους, ἀκόμη καὶ προσωκρατικούς, καὶ πού εἶναι ἐμφανέστερες στὰ μεγίστης ἐπιδράσεως τελευτήρια συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος. Ὁ *Τίμαιος* καὶ οἱ *Νόμοι* ἔδωσαν τὸν τόνο σ' ἕνα σημαντικὸ φαινόμενο τῆς ὕστερης φιλοσοφίας. Συνέπεια τῆς ἐξελέξεως αὐτῆς ἦταν, ὅτι οἱ φιλόσοφοι, πού ἀπὸ μακροῦ ἀνεμένετο νὰ προσφέρουν πρακτικὴ ἠθικὴ καθοδήγηση (καὶ ὄχι νὰ διανοοῦνται μόνο γιὰ τίς ἠθικὰς ιδέας), θεωρήθηκαν σιγά-σιγά ὡς ὁδηγοὶ πού βοηθοῦν τοὺς ἀνθρώπους νὰ βροῦν τὸ δρόμο πρὸς τὸ θεόν· καὶ οἱ ἀντιλήψεις τους γιὰ τὴ θεότητα ἀποτελέσαν σὺν τῷ χρόνῳ κεντρικὸ καὶ σημαντικὸ τμήμα τῆς φιλοσοφικῆς τους διδασκαλίας.

Τοῦτο ἀληθεύει γιὰ πλείστους ἀλλ' ὄχι γιὰ ὄλους τοὺς φιλόσοφους. Σημαντικὸ γνῶρισμα τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν πρώτων χρόνων τῆς περιόδου πού μᾶς ἐνδιαφέρει ὑπῆρξεν ἡ ἰσχυρὴ ἐπιβίωση τῆς ἐλληνιστικῆς σκεπτικῆς παραδόσεως τουλάχιστον μέχρι τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ β' αἰ. μ.Χ., ὅποτε βρῆκε τὴν εὐρύτερη καὶ σημαντικώτερη ζωντανή της ἐκφραση στὰ ἔργα Σέξτου τοῦ Ἑμπειρικοῦ. Ἀλλὰ ἡ στάσις τῶν σκεπτικῶν ἔναντι τῆς θρησκείας δὲν πρέπει νὰ παρεξηγηθῇ. Ὁ ἀρχαῖος σκεπτικὸς δὲν ἔδινε μεγαλύτερη σημασία σὲ οἰαδήποτε θετικὰ ἢ ὁπωσδήποτε ἀληθινὰ συμπεράσματα γιὰ τὸ Θεῖο ἀπ' ὅση γιὰ τίς ἠθικὰς ἀρχὰς ἢ ὅτιδήποτε ἄλλο. Ἀλλὰ τὸ πρακτικὸν συμπέρασμα πού συνῆγε ἀπ' αὐτὰ ἦταν, ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ βεβαιότητα σ' αὐτὰ τὰ θέματα εἶναι ἀδύνατη, πρέπει κανεὶς νὰ ἀκολουθῇ τίς πατροπαράδοτες πίστεις καὶ ἔθιμα, ὁπωσδήποτε ἀδογματίστα καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἀναγκαίου ἐλέγχου τῆς κρίσεως (Σέξτου τοῦ Ἑμπειρικοῦ, *Πυρρώνειοι Ὑποτυπώσεις*, 1, 24, 3.2). Ὁ σκεπτικισμὸς στὸν ἀρχαῖον κόσμον ὑπῆρξε συντηρητικὴ, ὄχι ἐπαναστατικὴ δύναμις.

Ἀνεξάρτητα, ἐπομένως, πρὸς τοὺς σκεπτικούς, οἱ φιλόσοφοι τῆς περιόδου πού ἐ-

ξετάζουμε ἔδωσαν μεγάλη σημασία στὴ θετική θρησκευτική διδασκαλία, τὴ θεμελιωμένη πάνω σ' αὐτὸ ποὺ θεωροῦσαν ἔλλογη πίστη γιὰ τὴν ἀποδεδειγμένη ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ ὄντος. Τὰ θεολογικά τους συστήματα ἦταν ἀνεξάρτητα, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν ἀντλούσαν τὶς θρησκευτικὲς ιδέες τους ἀπὸ τὴ λατρεία καὶ τοὺς μύθους, μολονότι ἐπεδίωκαν ὅλο καὶ πὺλὸν νὰ ἀναζητοῦν τὶς δικές τους ιδέες στὶς ἀρχαῖες ἱστορίες καὶ λατρεῖες καὶ νὰ τὶς θεωροῦν ὡς ἀλληγορικὲς ἢ συμβολικὲς ἐκφράσεις τῆς φιλοσοφικῆς ἀλήθειας. Ἡ σφοδρὴ καὶ ριζοσπαστικὴ κριτικὴ τῶν ποιητικῶν μύθων περὶ θεῶν ποὺ ἄσκησαν ὁ Ξενοφάνης καὶ ὁ Πλάτων, οἱ ρασιοναλιστικὲς ἐρμηνεῖες τῶν παραδοσιακῶν πίστεων, τοῦ τύπου ποὺ ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Πρόδικο, τὸν Δημόκριτο ἢ τὸν Εὐῆμερο καὶ ἡ περιφρόνηση τῶν ἀρχαίων ἀφηγήσεων ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ποὺ διαφαίνεται στὶς περιστασιακὲς του ἀναφορὲς σ' αὐτές, ἐπέτρεψαν γενικὰ κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ νὰ πιστεύεται, ὅτι οἱ μύθοι ἴσως κατασκευάσθηκαν, γιὰ νὰ δημιουργήσουν μιὰ θρησκευτικὴ ἀντίληψη ποὺ ἱκανοποιῶσε τοὺς φιλοσόφους, μὲ τὴν ἀναπόφευκτα πρόχειρη μέθοδο τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας, τὴν ὁποία οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ χριστιανοὶ ἐφάρμοσαν μὲ ἴσο ἐνθουσιασμό, γιὰ νὰ ἀποσπᾶσουν λογικὲς καὶ θεμελιακὲς ἀντιλήψεις ἀπὸ τὴ Βίβλο, ἐκεῖ ὅπου αὐτὲς δὲν ἦταν τόσο προφανεῖς. Ἀλλὰ οἱ παλιότερες πὺλὸν κριτικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ Μυθολογία καὶ οἱ ρασιοναλιστικὲς ἐρμηνεῖες τῆς ἀρχαίας θρησκείας ἦταν γνωστές, καὶ ἀμφότερες προμήθευαν ἐξαίρετο ὕλικό στοὺς χριστιανοὺς ἀντιφρονούντες καὶ τοὺς βοηθοῦσαν νὰ τρέφουν τὸ αἶσθημα ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, καθὼς δὲν εἶχε συνδεθῇ ἀπόλυτα μὲ τὴν ἀρχαία θρησκεία, ἀποστρεφόταν σφοδρὰ τοὺς τύπους τῆς καὶ τοὺς μύθους τῆς.

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς λατρευτικούς τύπους, ἢ στάση τῶν φιλοσόφων ἐποίκιλε σημαντική. Ἀκόμη καὶ οἱ σφοδρότεροι ἐπικριτὲς τῶν μύθων ποτὲ δὲν ἐπεδίωξαν στὴν πράξιν νὰ καταργήσουν τὶς παραδοσιακὲς θυσίες καὶ τελετὲς καὶ νὰ τὶς ἀντικαταστήσουν μὲ κάποιον τελετουργικὸ πὺλὸν σύμφωνο μὲ τὰ

θεολογικά τους συστήματα. Ἀκόμη κι ὁ Πλάτων ἦταν πλήρως εὐχαριστημένος, γιὰ τὴν ἀρχαία τυπικὰ θὰ συνεχίζονταν ἀμετάβλητα στὶς ἰδανικὲς πολιτεῖες του (μολονότι βέβαια τὰ ποιήματα ποὺ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται στὶς δημόσιες θρησκευτικὲς τελετὲς, πρέπει νὰ λογοκρίνονται αὐστηρὰ). Καὶ κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε, μποροῦμε νὰ δοῦμε μέσα στὴ σημαντικώτερη φιλοσοφικὴ σχολή, τὴν πλατωνική, μιὰ ἀλλαγὴ στάσεως, ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ τὴν ἀξιοσέβαστη ἀδιαφορία τοῦ Πλωτίνου (γ' αἰ.) γιὰ τὸν ὅποιο ἡ ἀληθινὴ θρησκεία εἶναι καθαρὰ ἐσωτερικὴ (προσωπικὴ) καὶ πνευματικὴ, ἢ δὲ τυπικὴ λατρεία δὲν ἔχει πολλὴ σημασία, μέχρι τὸν συγκινητικὸ παγανιστικὸ μυστικισμό τοῦ Ἰάμβλικου καὶ τῶν διαδόχων του (δ'-στ' αἰ.). Οἱ χριστιανοὶ βέβαια θὰ προτιμοῦσαν τὴν παλιὰ στάση (τῶν φιλοσόφων ἐναντίον τῶν μύθων), καὶ ὅσοι μεταξὺ αὐτῶν εἶχαν ἰσχυρὲς φιλοσοφικὲς ροπὲς ἔτειναν περιέργως νὰ μιλοῦν, μερικὲς φορὲς τουλάχιστον, σὰν νὰ ἦταν ἡ δική τους θρησκεία καθαρὰ ἐσωτερικὴ καὶ πνευματικὴ καὶ σὰν νὰ μὴν εἶχε καθόλου μυστήρια καὶ λειτουργία: τοῦτο ἀποτελεῖ πολὺ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς περιόδου πρὸ τοῦ ἐπίσημου θριόμβου τοῦ Χριστιανισμοῦ τὴν δ' ἑκατονταετία καὶ τῆς ταχείας ἐξελίξεως τῆς λειτουργίας, ἀλλ' ἑκάστ' αὐτὸ τὸ γνώρισμα ὑπάρχει καὶ στὴ μεταγενέστερη χριστιανικὴ παράδοση.

Ὅ,τι ἐλέχθη γιὰ τὴ σχέση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴ λατρεία καὶ τὴ μυθολογία, ἰσχύει ἀκριβῶς τόσο γιὰ τὶς «μυστηριακὲς θρησκείες» ὅσο γιὰ τὶς δημόσιες λατρεῖες. (Τὸ μυστήριον στὸν ἀρχαῖο κόσμον ἦταν ἀπλῶς λατρεία τελούμενη αὐστηρῶς ἰδιωτικά, μὲ ἄδεια ποὺ δινόταν κατόπιν μυστικῆς, καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποκλείονταν αὐστηρὰ οἱ ἀμύητοι). Τὰ μυστήρια καθεαυτὰ δὲν συναρτῶνται μὲ φιλοσοφικὲς ἢ θεολογικὲς ιδέες. Οἷσε δὲ ποτε ιδέες κι ἂν εἶχαν οἱ μῦστες τοὺς, αὐτὲς προέρχονταν, κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε, ἀπὸ τὴ λαϊκὴ φιλοσοφία μᾶλλον παρὰ ἀπὸ ἄλλον κύκλο. Καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῆς μυστηριακῆς γλώσσας τῆς μυστικῆς, τῆς *φωτίσεως* καὶ τῆς *ὁράσε-*

ως από φιλόσοφους όπως ο Πλωτίνος (και από Έβραίους και Χριστιανούς όπως ο Φίλων και ο Κλήμης ο Άλεξανδρεύς), για να περιγραφεί συμβολικά ή άνοδική πορεία της ψυχής προς τη γνώση του Θεού, προφανώς προήλθε από παλιότερες φιλολογικές συνήθειες, και κυρίως από την έκ μέρους του Πλάτωνος χρησιμοποίηση της μυστηριακής γλώσσας στο *Συμπόσιον*, καθώς και από σύγχρονες έμπειρίες από τις ειδικές μυστηριακές λατρείες.

“Όσον άφορά τη γενική επίδραση των μυστηριακών λατρειών στο χριστιανισμό, αυτή δεν μπορεί να είναι δογματική, γιατί τα μυστήρια δεν είχαν δόγματα. Ούτε υπάρχουν σοβαρές αποδείξεις για οιαδήποτε επίδραση των μυστηριακών τελετουργιών στην ανάπτυξη της χριστιανικής λειτουργίας. Από τον δ’ αϊ. μ.Χ. και έφεξης, ειδικά στην Άνατολή, μιá σίγουρα «μυστηριακή» πνευματική στάση γίνεται καταφανής στην τέλεση του μυστηρίου της Εύχαριστίας, μιá αναπτυσσόμενη αίσθηση

δέους έκφραζόμενη ειδικά από την τάση να αποκρύπτονται τα ιερώτερα δρώμενα από την κοινή θέα (κλείσιμο των παραπετασμάτων πρό του βωμού και ανάπτυξη διαφράγματος —τέμπλου— στο εικονοστάσιο). Καί, πολύ φυσικά, καθώς ο χριστιανισμός αναπτύχθηκε στο μεσογειακό κόσμο και προσείλκυσε τις τάξεις του λαού που ήταν πιστές στις μυστηριακές λατρείες, ή χριστιανική ευσέβεια, που συνέκλινε γύρω από το πασχαλινό μυστήριο του θανάτου και της αναστάσεως του ένσαρκωθέντος θεού, παρουσίαζε κάποιες ομοιότητες ως προς το αίσθημα και τις λατρευτικές έκφράσεις με την ευσέβεια προς τους θεούς της θνησκούσης βλαστήσεως, που αποτελούσαν τις κεντρικές μορφές πλείστων μυστηριακών λατρειών. Οι όμοιοιότητες αυτές εξακολούθησαν να πληθαίνουν πολύ μετά το τέλος της αρχαίας θρησκείας: μερικές από τις ακολουθίες της Μεγάλης Έβδομάδας και του Πάσχα και τα έθιμα που θυμίζουν πολύ έντονα στο νεώτερο παρατηρητή τις ιεροτελεστίες (δημόσιες ή ιδιωτικές) του Άδωνιδος, του Άττιος και του Όσιριδος απέκτησαν τη σημερινή μορφή τους κατά το Μεσαίωνα και, σε μερικές περιπτώσεις, κατά τον ύστερο Μεσαίωνα.

[Συνεχίζεται]

Μετάφραση: ΔΗΜ. Ι. ΛΑΜΠΡΟΥ

ΤΑΚΗΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Χίμαιρα

Κυνηγώ άενάως τὰ σπαρταριστά σου χρώματα
σ’ όρθα μονοπάτια και σε κρημνώδεις άπροσπέλαστες όχθες,
άνιχνεύω μ’ ευάισθητους έξάντες την εύπλαστη σου διαφάνεια·
διαθλάσαι στις όμίχλες, έπωάζεις τις χειμερινές θαλπωρές,
οί όφθαλμοί σου κυρίως άσπαίρουν την έξόντωση των θελήγτρων σου·
περιβάλλομαι χιτώνες, ανασαίνω τον στρόβιλο του χορού σου,
έκτινάσσομαι στους ριγηλούς πόρους του φλεγόμενου σου δέρματος,
περνώ και ξαναπερνώ, έκδοτός διάττων,
άπ’ τις αίνιγματικές κυματιστές ευδίες της σαγήνης σου.

ΜΕΤΑΞΥ ΣΟΒΑΡΟΥ ΚΑΙ ΑΣΤΕΙΟΥ

Τοῦ Ἀριστοφάνη Καρφιά

Κάποτε, μοῖρα τοῦ Ντουνανμά (τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Ὀθωμανικοῦ Στόλου), διετάχθη νὰ μεταφέρει τοὺς ἵππους συντάγματος τινὸς σπαχίδων. Τὰ ἄλογα ἐπεβιβάσθηκαν ἐν τάξει καὶ τὰ πλοῖα ἀπέπλευσαν. Ὁ καιρὸς ἦτο αἶθριος, ὅλα κατὰ τὸν πλοῦν ἔβαινον ὁμαλῶς, ὅταν κάποιαν στιγμὴν, εἰς τὴν μέσσην τοῦ πελάγους, τὰ ἄλογα, πεινάσαντα, ἤρχισαν νὰ διαμαρτύρωνται, ὡς ἡ φύσις ὥρισεν, διὰ λακτισμάτων, δηλαδὴ, ἐπὶ τῶν σαθρῶν ξυλίνων τῶν πλοίων τοιχωμάτων. Ζωοτροφαὶ ὁμῶς δὲν ὑπῆρχον. Κάποιος τὰς εἶχεν ὑπεξαίρεισει, ὡς ἡ παράδοσις ἐπέτασεν, πιστέψας προφανῶς ὅτι ὁ θαλασσινὸς ἀῆρ ἤρκει, διὰ νὰ πληρώσῃ καὶ κοιλίας τῶν ζώων. Ὁ ἐπικεφαλῆς πασσᾶς, βλέπων ὅτι ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ διαρραγοῦν τὰ τοιχώματα ἐκ τῶν λακτισμάτων καὶ νὰ βυθισθοῦν τὰ πλοῖα, διέταξεν τὸν σαλπικτὴν νὰ σαλπίσῃ τὸ «γιέμ - μπουρρυσού» (διανομὴν τροφῆς). Τὸ στρατήγημα ἐπέτυχεν. Τὰ ἄλογα, ἀκούσαντα τὸν γνῶριμον ἤχον, τὸν ὁποῖον ἠκολούθει τροφή, ἡσύχασαν.

Ὅμως, ὥστερα ἀπὸ περὲλευσιν ὥρας, ἀνησυχία ἤρχισεν καὶ πάλιν νὰ ἐκδηλοῦται. Ἐσαλπίσθη ξανά τὸ «γιέμ - μπουρρυσού» καὶ ἡ ἡσυχία ἤλθεν καὶ πάλιν. Τὸ «γιέμ - μπουρρυσού» ἐπανελήφθη ἀρκετὰς φοράς. Πλὴν, ὁ μοιραῖος πλοῦς ἦτο μακρὸς... Κάποτε, τὰ ἄλογα ἐσυνειδητοποίησαν, ὅτι οἱ ἤχοι τοῦ «γιέμ - μπουρρυσού», δὲν ἠδύναντο μόνοι νὰ πληρώσουν τὰ κενὰς κοιλίας των, ὁπότε ἤρχισαν νὰ λακτίζουν βιαίως καὶ ὁμαδικῶς πρὸς κάθε κατεύθυνσιν. Ἐντὸς ὀλίγου, ἄλογα, σπαχήδες καὶ ναῦται εὐρίσκοντο εἰς τῶν νερῶν τὰ βάθη, ἐνῶ ὁ σαλπικτὴς εἰς τὸ ὑψηλότερον κατάρτι ἐξηκολούθει νὰ σαλπίζῃ τὸ «γιέμ - μπουρρυσού»...

Τὴν παλαιὰν ταύτην ἱστορίαν ἐνεθυμήθην παρατηρῶν τὰ διαλαμβανόμενα ἐσχάτως εἰς τὸ ἡμέτερον ποιμνιοστάσιον. Ματαίως οἱ σαλπικταὶ τῶν ποιμένων μας

σαλπίζουν «τουρκικὰς ἀπειλάς», «ἀμερικανικοὺς ἐκβιασμοὺς» «βάσεις θανάτου» καὶ ποικίλα ἄλλα ψυχοκατασταλτικὰ ἄλλοτε ἐμβατήρια. Τὰ περισσότερα πρόβατα τῆς ποιμνῆς ὄχι μόνον δὲν ἡσυχάζουν, ἀλλὰ καὶ ἐντείνουν τὰ λακτίσματά των, ἐνθεν κἀκεῖθεν. Τελικῶς κανὲν «γιέμ - μπουρρυσού» δὲν δύναται νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν πραγματικὴν τροφήν...

Εἰς τὰ ἐφημερίδας ἐδημοσιεύθησαν προσφάτως ποικίλα ρεπορτάζ καὶ φωτογραφίαι ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴν σφαγὴν καὶ ταφὴν εἰς «χωματεράς» 250.000 ὀρνίθων τῶν πτηνοτροφείων τῶν Μεγάρων. Ὁμοῦ ἐτάφησαν καὶ 4.500.000 αὐγά. Παρόμοιαι «τελετουργίαι» ἔγιναν καὶ εἰς πτηνοτροφεῖα τῆς Νιγρίτης —ἀκολουθοῦν δὲ τὰς σχετικὰς ποὺ γίνονται κατ' ἔτος πλέον καὶ κατ' ἔθιμον διὰ τὰ πορτοκάλια, μῆλα, ροδάκινα, ἀγγούρια καὶ λοιπὰ ὀπωροκηπευτικά. Αἱ «μυριόμβαι» αὗται γίνονται, διὰ νὰ ἐξευμενισθοῦν οἱ νέοι σύγχρονοι θεοὶ — αἱ τιμαί, τὰς ὁποίας θεσπίζει ἡ ΕΟΚ. «Συμφέρει» —λένε οἱ σοφοὶ— νὰ ταφοῦν τὰ τρόφιμα, παρὰ νὰ πωληθοῦν εἰς χαμηλότερας τιμὰς. Τὰς ταφὰς δὲ ταύτας διατάσσουν καὶ ἐπιβλέπουν οἱ ποιμένες μας —οἱ ἴδιοι, οἱ ὁποῖοι δὲν χάνουν εὐκαιρίαν εἰς παντοειδῆ συνέδρια, συνελεύσεις καὶ λοιπὰ τραπεζώματα νὰ ἐκφράζουν, μετὰξὺ τυροῦ καὶ ἀχλαδίου, τὴν «ὀδύνην» των διὰ τοὺς ἐκ τῆς πείνης μαστιζομένους λαοὺς τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας, καὶ ἐκ τῆς ὁποίας καθημερινῶς ἀποθνήσκουν ἑκατοντάδες χιλιάδες ἄνθρωποι —κυρίως παιδιὰ. «Υποκριταί, πῶς φύγετε ἀπὸ τῆς κρίσεως τῆς γενένης»!

Εδιάβασα, προσφάτως, ὅτι οἱ ἐπιστήμονες οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν «συμπεριφορὰν» τῶν ὑποατομικῶν «σωματιδίων» ἀνεκάλυψαν, ὅτι εἰς τὰ ὑψηλὰ ἠλεκτρομαγνητικὰ πεδία ὑφίστανται λεπτότατοι διά-

δρομοι «κενοῦ», τοὺς ὁποίους, πάντως, κανὲν ἐκ τῶν ὑποατομικῶν αὐτῶν «σωματιδίων» δὲν δύναται νὰ διασχίση, χωρὶς νὰ «παρασυρθῇ» ἀπὸ τὴν μίαν ἢ ἄλλην «δ-χθην» τοῦ μαγνητικοῦ πεδίου καὶ νὰ «ἀλλοιωθῇ», νὰ μεταβληθῇ δηλαδὴ ὁ χαρα-

κτήρ του. Οὐδέν, πλὴν ἐνός, τὸ ὁποῖον καὶ ὠνόμασαν ἐλευθερόνιον. Ἡ ἐλευθερία καὶ εἰς τὸν ὑποατομικὸν κόσμον φαίνεται, ὅτι εἶναι τόσον δύσκολον πρᾶγμα, ὅσον καὶ εἰς τὸν γνωστὸν μας μεγάλκοσμον...

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΜΑΡΜΑΤΣΟΥΡΗΣ

Τὰ θωρηκτὰ

«ὦ Νέμεσι, κλήζω σε, θεὰ βασιλεια, μεγίστη,
πανδερκής, ἐσορῶσα βίον θνητῶν πολυφύλων».
(Ἀπὸ τὸν Ὀρφικὸν Ὕμνον Νεμέσεως).

Εἶχανε παρακολουθήσει οἱ Θεοὶ τὸ ἐγκλημα.
Εἶχανε δεῖ
τὸ ἐνεργητικὸ μέρος
τῆς παθητικῆς σύμπραξης τῶν «πολιτισμένων»
στὴ μεγαλύτερη γενοκτονία τοῦ αἰῶνα.

Τὸ ἀτμόνερο νὰ ζεματάει τοὺς ἱκέτες.
Τὰ σπαθιά νὰ τοὺς κόβουν τὰ χέρια.
Τὶς σιδερένιες βέργες νὰ τοὺς ἀπωθοῦν.
Τὰ τυμπανισμένα πτώματα στὸν κόλπο τῆς Ἰωνίας.

Εἶχανε καταγράψει τὰ ὀνόματα τῶν θωρηκτῶν οἱ Θεοί·
κι' ἀποφάσισαν:
Démocratie, αὐτοβύθμισμα στ' ἀνοιχτὰ τῆς Μπιζέρτας.
Iron Duke καὶ *Renown*, αἰτανδρα στὴ θάλασσα τῆς Μαλαισίας.
Duillio, τορπίλισμα στὸν Τάραντα.
Arizona, καταποντισμὸς στὸ *Pearl Harbor*.

«ὦ Νέμεσι..., ἐν σοὶ δ' εἰσὶ δίκαι θνητῶν...»

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΥΡΙΑΚΑΚΟΣ

Πίστη και ἀμφιβολία

‘Ο Ισπανὸς σοφὸς Μιγκουέλ ντὲ Οὐνα-
μοῦντο στὸ βιβλίο του «*Ἡ Ἀγωνία τοῦ
Χριστιανισμοῦ*» παραθέτει τὴν ἐξῆς πα-
ρατήρηση τοῦ Πάτερ-Ύάκινθου: «*Ὁ στο-
χαστὴς βεβαιώνει ἢ ἀρνιέται. Ἡ διανοητικὴ
δύναμη τοῦ Ρενάν δὲν ξεπέρασε τὴν ἀμφιβο-
λία. Τοῦ ἔλειψε ἡ ἀνδρικότητα.*»

‘Ο Πάτερ-Ύάκινθος ὑπῆρξε ἱερωμένος.
Παντρεύτηκε καὶ ἀπέκτησε παιδιὰ, ἀντίθε-
τα πρὸς τοὺς κανόνες τῶν καθολικῶν. Ἀ-
κριβῶς γι’αὐτὸ ὅμως, ἡ αὐστηρότητα μὲ
τὴν ὁποία κρίνει τὸν Ρενάν εἶναι ἀδικαιο-
λόγητη. Φαίνεται ὅμως, πὼς μάχεται πολὺ
τὸ πνεῦμα τῆς ἀμφιβολίας.

Ἡ ποιήτρια Ζωὴ Καρέλλη, ἓνας σπάνιος
πνευματικὸς ἄνθρωπος στὴ χώρα μας, σ’
ἓνα δοκίμιο τῆς «*Περὶ ἀμφιβολίας*» κατα-
γέλλει ἐπίσης τὸ αἶσθημα τῆς ἀμφιβολίας
μὲ ἰδιαίτερη μάλιστα δριμύτητα. «*Εἶναι,
λέει, διαβρωτικὴ δύναμη ποὺ λυμαίνεται τὴν
ἀνθρώπινη ψυχὴ σήμερα.*»

“Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Πάτερ-Ύάκινθο, ποὺ
ἔζησε περὶ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα,
θὰ διατυπώσουμε τὴν ἀντίρρηση ὅτι ἡ κα-
ταδίκη τῆς ἀμφιβολίας, σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ
τὴ θεωρεῖ «*ἐλλειψὴ ἀνδρικότητος*», εἶναι
προῖδν τυφλοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ.
Καὶ αὐτὸ, διότι ἀμφιβολία σημαίνει ἀναζή-
τηση, καὶ σὲ περιπτώσεις ὅπως τοῦ Ρενάν
ἡ ἀμφιβολία διαμορφώνεται σὲ ἀτμόσφαι-
ρα βαθύτατης ἀγωνίας. Ἀγωνία ὅμως, γιὰ
νὰ ἐπέλθῃ, σημαίνει, ὅτι διεξάγεται πάλῃ
τῆς ψυχῆς ἡρωϊκὴ, καὶ τότε ἀποκλείεται
νὰ ἔχουμε ἔλλειψὴ ἀνδρικότητος.

Ἡ κ. Καρέλλη βέβαια εἶναι ἄλλη περὶ-
πτωση. Μιλáει γιὰ «*διαβρωτικὴ δύναμη τοῦ
πνεύματος τῆς ἀμφιβολίας*». Ἄν ὅμως ἡ
ἀμφιβολία διαβιβρώσκει κάτι, αὐτὸ εἶναι ἡ
ἀμεριμνησία. Τὸ πνεῦμα ὅμως μὲ τὴν ἀμφι-
βολία μπαίνει σὲ κίνηση, δὲν διαβιβρώσκε-
ται.

‘Ο Ἀντισθένης λέγει: «*Ἀρχὴ σοφίας, ὁ-
νομάτων ἐπίσκεψις*». Μιὰ πρόχειρη ἐτυμο-
λογία τοῦ ἀμφιβάλλω μᾶς δείχνει, ὅτι τὸ
πρῶτο συνθετικὸ τοῦ ρήματος εἶναι τὸ

«*ἀμφί*». Στὸ ἀμφί ὑπάρχει ἡ αἴσθησις τοῦ δι-
πλοῦ. Δηλώνει μιὰ ψυχολογικὴ κατάστασις
ἀμηχανίας καὶ διερωτήσεως. ‘Ο Οἰδίποδας
στὸ σταυροδρόμι διαλογίζεται ἐρωτηματι-
κὰ, δηλ. ἀμφιβάλλει, ἐπομένως ἀγωνιᾷ καὶ
διερωτᾶται. Ἐχει φύγει ἀπὸ τὸ εἰσαγωγικὸ
στάδιο τῆς ἀπλῆς ἀμηχανίας καὶ ἔχει ἀρχί-
σει ἡ «*διαβρωτικὴ*», πράγματι, διαδικασία
τῆς ἀγωνίας. Καὶ δέχομαι ἐδῶ τὸ «*διαβρω-
τικὴ*» τῆς κ. Καρέλλη, διότι βέβαια ἡ ἀμφι-
βολία εἶναι ἡ ἴδια μιὰ μορφή ἀγωνίας καὶ
διαβιβρώσκει τὴ μακάρια βεβαιότητα καὶ
ἀμεριμνησία τοῦ ζώου, ποὺ μὲ χαρακτήριζε
προηγούμενα. Ἐπομένως στὴν κατάστασις
τῆς ζωηρῆς τουλάχιστον ἀμφιβολίας ἡ ἀ-
γωνία ἔχει προκύψει.

Βέβαια, ὑπάρχει καὶ τὸ λεγόμενο «*ἄγ-
χος*» τῆς μηχανοκρατούμενης κοινωνίας
μας. Πρόκειται ὅμως γιὰ μιὰ κατάστασις
σὲ ἐπίπεδο νευρικὸ καὶ ὄχι ψυχικὸ. Ἡ ἔν-
τασις τοῦ τρόπου ζωῆς εἶναι πράγματι με-
γάλη, ἀλλὰ χτυπάει συνήθως στὸ σῶμα καὶ
δὲν ἀγγίζει τὶς περιοχὲς τοῦ ψυχικοῦ κό-
σμου. Καὶ ἂν ὅμως καὶ ἐκεῖ ἐπιδρᾷ, γιὰτὶ
αὐτὸ θὰ ἦταν καταδικαστέο; Ἐπειδὴ δια-
βιβρώσκει τὴν βεβαιότητα;

Ἡ βεβαιότης εἶναι στοιχεῖο προόδου; Ἡ
ἀμφιβολία ὅμως, ἰδίως στὴν ἀγωνιώδη
μορφή της, αὐξάνει τὴ συνειδητότητα, ἐπο-
μένως φέρνει κίνηση, τροποποίηση, ἀνανέ-
ωση. Ἡ ἀμφιβολία λοιπόν, στοιχεῖο διττό-
τητος καὶ διχασμοῦ καὶ δημιουργοῦς ἀγω-
νίας, περιέχει τὴν σύγκρουσις, τὴν τριβὴ
καὶ τὴν αὐξησης τῆς συνειδητότητος. Ἄλ-
λωστε, ἡ ἴδια ἡ ζωὴ, μόνιμο στοιχεῖο ἀγω-
νίας καὶ κίνησης, ἐκδηλώνεται μὲ τὸ
ἄρρεν-θῆλυ καὶ πολλαπλασιάζεται μὲ τὴν
πάλη αὐτῶν τῶν δύο.

‘Ο Μιγκουέλ ντὲ Οὐναμοῦνο γράφει στὸ
βιβλίο του: «*Νὰ ζεῖς, ν’ ἀγωνίζεσαι γιὰ τὴ
ζωὴ καὶ νὰ ζεῖς ἀπὸ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν πί-
στη, εἶναι ν’ ἀμφιβάλλεις. Ὁ εὐαγγελιστὴς
Μάρκος στὸ θ’ 24 λέγει: «Πιστεύω, βοήθει
μοι τὴ ἀπιστίαν». Πράγματι ἡ πίστις ποὺ δὲν
ἀμφιβάλλει, εἶναι πίστις νεκρὴ.*»

Ἡ κ. Καρέλλη, παραθέτοντας αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Οὐναμοῦνο στὸ δοκίμιό της, διερωτᾶται: «Ὡστε ἡ ἀμφιβολία μπορεῖ νὰ εἶναι ἐνδειξη ζωῆς καὶ ὄχι μόνο διάβρωσης;» Διερωτᾶται λοιπόν, δὲν τὴν ἔχει πείσει ἄρκετὰ ὁ Οὐναμοῦνο, παρ' ὅλον ὅτι εἶναι κατηγορηματικός. Ἡ κ. Καρέλλη θέλει νὰ δώσει καὶ ἄλλες σημασίες στὴν λέξη ἀμφιβολία. Βλέπεις, ἡ ποιήτρια διερευνᾷ τὶς δυνατότητες τῆς λέξης περισσότερο ἀπὸ τὸ φιλόσοφο, διότι, ὅπως λέει καὶ ὁ Πῶλ Βαλερύ, ποίηση εἶναι οἱ λέξεις.

Πιστεύω ὅμως, πὼς στὴν περίπτωση αὐτή, δηλ. τὴν περίπτωση ἐνὸς διαβρωτικοῦ νοήματος στὴν λέξη ἀμφιβολία, ἔχουμε τὸν ὄρο «δυσπιστία» ἢ «καχυποψία», πού ὑποδηλώνουν πράγματι κάτι σκοτεινὸ καὶ φιλύποπτο, ἐπομένως πράγματι διαβρωτικό. Ἀλλὰ ὁ δυσπιστῶν δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν ἀμφιβάλλοντα. Ἡ ψυχολογικὴ ποιότητα τοῦ δυσπιστοῦντος εἶναι ἤδη χαμηλὴ. Δὲν δονεῖται ἀπὸ τὸ ἱερὸ ρίγος τῆς ἀγωνίας, ἄρα δὲν ἀμφιβάλλει, δὲν ἀναζητᾷ. Οὐσιαστικά ὁ δυσπιστῶν ἀπορρίπτει ἐκ τῶν προτέρων.

Στὴν περίπτωση τῆς πίστεως ὁ δυσπιστῶν δὲν ἀναζητᾷ μέσα τοῦ καμμιά ἐνδειξη. Ἀπαιτεῖ νὰ τὸν διαβεβαιώσουν οἱ ἄλλοι μὲ πληροφορίες, μὲ θαῦμα ἴσως. Καὶ πάλι ὅμως παραμένει ὡς ἓνα βαθμὸ δῦσπιστος, καχύποπτος, ἐπιφυλακτικός. Ἄν ἔχει δόση ἀφέλειας καὶ πείθεται ἀπὸ τὶς πληροφορίες τῶν ἄλλων (ὅπως ὁ πολὺς κόσμος), αὐτὸ δὲν εἶναι οὐσιαστικὸ κέρδος, διότι ἡ διαβεβαίωση τὸν ὁδηγεῖ σὲ μακάριο ἐφησυχασμό, πού εἶναι ὁμοιος μὲ τὸ θάνατο. Μόνον ὁ σπαραγμὸς τῆς ἀγωνιώδους ἀμφιβολίας, αὐτῆς τῆς Ἑβδομάδος Παθῶν, ὁδηγεῖ κάποτε στὴν Ἀνάσταση.

Στὸ δοκίμιό της *Περὶ ἀμφιβολίας*, ἡ κ. Καρέλλη στὸ τέλος τῆς τρίτης σελίδας γράφει: «Ὁ ἄνθρωπος ζητεῖ νὰ πιστέψει, γιὰ νὰ βρῇ τὴ γαλήνη». Ἀλλὰ ἐπαναλαμβάνω: Ἡ γαλήνη αὐτὴ, φοβᾶμαι, πὼς εἶναι μιὰ ἀκίνησις ψυχικὴ, ἐπομένως θάνατος. Βέβαια ἡ κ. Καρέλλη δὲν εἶναι μιὰ ὅποια-δήποτε ποιήτρια. Μέσα ἀπὸ κάθε λέξη μὲ τὴν ἀπέραντη εὐαισθησία της μπορεῖ νὰ ἀνασύρει ὁλόκληρη ἀτμόσφαιρα, ἓνα σύμ-

παν σημασιῶν. Ἐγὼ ὅμως πατώντας στὸ ἔδαφος τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου, προσπαθῶ νὰ ὑπερασπίσω τὴν ἐξοχὴ λέξη «ἀμφιβολία» ἀπὸ τὸ δῆθεν διαβρωτικὸ της περιεχόμενο.

Ἡ γαλήνη λοιπὸν ὑποψιάζομαι, πὼς εἶναι θάνατος. Ἡ ζωὴ πάλι εἶναι διττότης, σύγκρουση. Ἐνε, πὼς ἡ σημερινὴ ἀνθρωπότης ζεῖ ἓνα τεράστιο διχασμό. Γιατὶ ὅμως μόνο ἡ σημερινή; Χωρὶς τὸ διχασμὸ καὶ τὴ σύγκρουση ὑπάρχει γέννηση, ὑπάρχει πρόοδος καὶ ζωή;

Νὰ γλυτώσουμε ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία σὰν νὰ ἦταν κατάρρα, γιὰ νὰ βροῦμε τὴ γαλήνη; Ἡ γαλήνη ὅμως τῆς κ. Καρέλλη εἶναι ἑλλειψη ἀγωνίας; Ἡ τόσο ἐμφανὴς ἡρεμία τῶν Ἀγίων, στὴν ἀπέραντη βυζαντινὴ ἀγιογραφία, εἶναι γαλήνη; Ἐγὼ νομίζω, πὼς αὐτὴ ἡ μακάρια ἡρεμία εἶναι βέβαια πραγματικὴ, ἀφορᾷ ὅμως τὸ νευρικὸ σύστημα, «τὰ τοῦ κόσμου τούτου», εἶναι δηλ. ἡ ἡρεμία τοῦ σαρκίου. Ἡ ψυχὴ ὅμως πού ἀπευθύνεται προσευχόμενη πρὸς τὴ συνολικότητα τοῦ ὄντος, σπαράζει ἀπὸ ἀγωνία. Στοιχεῖ ἀκόμη βαθύτερης καὶ λεπτότατης ἀγωνίας πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ σὲ ὑψηλὰ ὑπερβατικὰ ἐπίπεδα. Ὅσο μεγαλύτερη ἡ εὐαισθησία, τόσο βαθύτερος ὁ πόνος. Στὴν ὑπερβατικὴ κατάσταση ὑπάρχει ἀδιαφορία ἴσως γιὰ τὸ σαρκί, ἡ ὑποστασιακὴ ὅμως ἀγωνία ἐνδέχεται νὰ ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τοῦ συγκλονιστικοῦ. Ποῦ εἶναι ἡ γαλήνη καὶ ὁ ἐφησυχασμός; Ποῦ εἶναι ἡ βεβαιότης; Καὶ ἐκεῖ ἀμφιβολία; Θὰ ἐρωτήσουν πολλοί. Βεβαίως καὶ ἐκεῖ! Ἡ ἀμφιβολία καὶ ἡ ἀγωνία συνοδεύουν ὅλη τὴ δημιουργία.

Ὁ Κίρκεγκωρ μίλησε γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἀγωνίας, ὅσο κανεὶς ἄλλος. Μίλησε γιὰ τὸ «ἄλμα», σὰν μιὰ κίνηση τῆς ὑπάρξεως στὴν περιοχὴ τοῦ ὑπερβατικοῦ. Οὔτε ἐκεῖ ὅμως λυτρωνόμαστε ἀπὸ τὴν ἀγωνία. Ἰσως μάλιστα οδηγούμαστε σὲ ποιότητες ἀγωνίας διαφορετικῆς καὶ πρὸ σπαρακτικῆς. Ὅσο πρὸς ὑψηλὴ συνειδητότητα διαθέτουμε, τόσο μεγαλύτερη εὐαισθησία καὶ ἀγωνία ἀποκτοῦμε. Καὶ αὐτὸ, διότι ἡ συνειδηση τῆς ὑπάρξεως ἔτσι ὁλοκληρώνεται.

Ἡ ἀγωνία εἶναι μιὰ σύγκρουση, ἐφ' ὅσον

είναι σπαρακτική διερώτηση τοῦ ἑαυτοῦ μας.

Σὲ κάποιο σημεῖο ἡ κ. Καρέλλη υἱοθετεῖ κάπως τὴν ἀμφιβολία, «σὺν ἀντίρροπο τῆς τόσης μας βεβαιότητος.» Μὰ ὑπάρχει πραγματική βεβαιότης; Ἐκτὸς ἂν ὀνομάζουμε βεβαιότητα μιὰ ἀναιδῆ σχεδὸν αὐτάρκεια καὶ ἱκανοποίηση, ποῦ χαρακτηρίζει τὸν ὑλιστικὰ αἰσθανόμενο καὶ μὴ σκεπτόμενο βαθύτερα ἄνθρωπο, αὐτὸν ποῦ ἀποτελεῖ πάντα πλειοψηφία στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, εἴτε δηλώνει ἄθεος εἴτε δηλώνει τυπικὴ πίστη σὲ κάποιο δόγμα.

Καὶ ὅμως αὐτὴ ἡ ἀναιδῆς αὐτάρκεια δὲν εἶναι βεβαιότης. Καὶ δὲν εἶναι βεβαιότης, διότι ὑπάρχει πάντα μιὰ ἄλλη ἀρνητικὴ καὶ σκοτεινὴ βεβαιότης, αὐτὴ τοῦ ἐπικειμένου θανάτου, ποῦ φέρνει τουλάχιστον ἄγχος, ἀκόμα καὶ στὸ πῶς ἀναισθητο ἀνθρώπινο κτῆνος. Μία βεβαιότης ὅχι καθησυχαστική, ἀλλὰ ἀνατριχιαστική. Γνωρίζουμε τὸν ἐπικείμενο θάνατό μας. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὁ ἄνθρωπος εἶναι γενικὰ ἓνα ὄν τραγικόν. Τὸ πῆδημα στὴ λογικὴ καὶ τὴ συνείδηση μᾶς ἔδωσε αὐτὴν τὴν τραγικὴ βεβαιότητα, τὴν αἴσθηση τοῦ μεταφυσικοῦ ρίγους, τὴν ἀγωνία τοῦ θανάτου. Πληρώνουμε τὴν ἄνοδό μας στὸ ἀνθρώπινο βασιλείο μὲ τὸ ἀντίτιμο τοῦ πόνου, τοῦ μόνου μέσου πρὸς μεγαλύτερη συνειδητότητα, ἐπομένως πρὸς ὑπερβατικότερη περιοχὴ.

Σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ δοκιμίου τῆς ἡ κ. Καρέλλη ἐπιμένει, πῶς: «Δυνατὸν ἡ ἀμφιβολία νὰ δημιουργεῖ ἓνα εἶδος καθαρὰ πνευματικῆς ἀσέλγειας, σπατάλης καὶ ἀσωτείας τοῦ πνεύματος».

Καὶ ὅμως ἡ ἀμφιβολία σημαίνει δύναμη καὶ ἰδαίτερη εὐαίσθησία. Διότι οἱ ἀδύνατοι καὶ ἔμφοβοι καταφεύγουν συνήθως γιὰ προστασία στὰ καθησυχαστικὰ δόγματα καὶ στοὺς παραδείσους. Λογικόν, ἐφ' ὅσον οἱ τελευταῖοι δὲν ἔχουν τὴ δύναμη, δηλ. τὴ γενναιότητα, νὰ σηκώσουν τὸ σταυρό, τὸ βαρὺ φορτίο τῆς ἀγωνίας.

Ὁ Μαρτίνος Χάιντεγκερ, ὁ μέγας γερμανὸς ὑπαρξιακός, γράφει στὴν «Εἰσαγω-

γὴ στὴ Μεταφυσική»: «Αὐτὸς ποῦ θεωρεῖ, ὅτι ἡ Βίβλος εἶναι θεία ἀποκάλυψη καὶ ἀλήθεια, ἔχει ἤδη τὴν ἀπάντησιν πρὶν ἀκόμα τεθεῖ τὸ ἐρώτημα. Αὐτὸς ποῦ στέκεται στὸ ἔδαφος μιᾶς τέτοιας πίστεως, δὲν μπορεῖ νὰ ἐρωτήσῃ αὐθεντικῶς, χωρὶς νὰ πάσῃ νὰ εἶναι πιστός, μὲ ὅλες τὶς συνέπειες αὐτῆς τῆς πράξης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως, ἡ πίστη ποῦ δὲν ἐκτίθεται ἀδιαλείπτως στὴν δυνατότητα τῆς ἀπιστίας, δὲν εἶναι πίστη ἀλλὰ μιὰ ἐπανάπαυση, μιὰ συμφωνία προσκολλησέως στὸ δόγμα τῆς παραδόσεως. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι οὔτε πίστη οὔτε ἐρωτηματοθεσία παρὰ ἀδιαφορία, ἔστω κι ἂν ἀσχολεῖται μὲ τὰ πάντα, ἴσως καὶ μὲ πολὺ πάθος, τόσο μὲ τὸ πιστεύειν ὅσο καὶ μὲ τὸ ἐρωτᾶν. Αὐτὸ ποῦ πράγματι ἐρωτᾶται στὸ ἐρώτημά μας, ἀποτελεῖ γιὰ τὴν πίστη «μωρία». Ἡ φιλοσοφία συνίσταται ἀπὸ αὐτὴ τὴ «μωρία.»»

Ἡ κ. Καρέλλη καταλήγοντας ὑπογραμμίζει: «Στὴν κατάστασιν τῆς ἀμφιβολίας πρέπει νὰ δοθεῖ ἓνα τέλος, γιατί ὁ καθαρὰ πνευματικὸς ὄργανος μπορεῖ νὰ νοθευτεῖ καὶ νὰ καταντῇ ἀγονος ἢ νὰ πάρῃ τὴ μορφή τῆς αὐτοϊκανοποίησης».

Καὶ ὅμως στὴν περίπτωση τῆς ἀμφιβολίας δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχύουν τὰ «πρέπει». Κατ' ἀρχὴν ἡ ἀμφιβολία ὑπάρχει πάντα σὲ ὅλους. Στὸ πλῆθος βέβαια εἶναι ἐνστικτώδης, σπασμωδικὴ καὶ ἐμφανίζεται ἀραιά, διότι ἀραιότατες εἶναι καὶ οἱ ἐκλάμψεις ἐντόνου συνειδητότητας. Ἐχουμε μιὰ κατάστασιν, ποῦ προσεγγίζει τὴν μακαριότητα τοῦ ζώου. Δὲν ξέρω, ἂν αὐτὸ εἶναι γαλήνη. Φυσικά, δὲν μπορούμε νὰ θεωρήσουμε στοιχεῖο ἀμφιβολίας τὸ πεισματικὸ πνεῦμα ἀντιλογίας καὶ τὴν πονηρὴ δυσπιστία, ποῦ χαρακτηρίζει μερικούς.

Ὅταν ὅμως ἡ ἀμφιβολία ἔχει προκύψει ἀπὸ τὴν ἐκπτώξιν τοῦ ἐσωτερικοῦ μας κόσμου, κανεὶς πλέον δὲν μπορεῖ νὰ τῆς δώσῃ ἓνα τέλος. Ἡ σκοπιμότης πάει περίπατο, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ καθορίσῃ τὴν πορεία μας. Naί, ἡ αὐθεντικὴ ἀμφιβολία εἶναι πηγαία, προκύπτει αὐθόρμητα καὶ δὲν ἐπιδέχεται ὅποιοδήποτε «πρέπει».

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΩΦΟΡΟΠΟΥΛΟΥ

Παλιά και σύγχρονη δουλεία

Κάθε φορά που ταξιδεύω σέ τρικυμισμένες θάλασσες, καθώς τὰ κύματα γιγαντώνονται, θεριεύει μέσα μου άδυσώπητος ό φόβος. Δέν μόνιασα μέ τὰ πέλαγα. Μά, γιά νά γαληνεύω, βρήκα τώρα τελευταία φάρμακο: Ζωντανεύω στίς δειλινές αναλαμπές όλες εκείνες τίς σκληρές στιγμές, μέ τίς σκλάβες μάνες και τὰ σκλαβόπουλα στίς άγκαλιές τους νά όργάνουν ύποχρεωτικά τους πόντους γιά τή μετακίνησή τους άπό τόν ένα γιαλό στόν άλλο· μέ όποιους καιρούς κι άγέρηδες! Έδω άπαγκιάζει ό δικός μου φόβος...

Τά κείμενα είναι άδιάψευστοι μάρτυρες. Μιά μάνα σκλάβά με παιδί στήν άγκαλιά της ήταν σημαντικό δώρισμα! Στους ήρωικούς χρόνους στηνόταν έπαθλο άγώνων:

... Μιά γυναίκα, πού δουλειές περίηλες κατέχει,
θά του δωρίσω μέ παιδί στήν άγκαλιά...

Στά ιστορικά γραμμένα του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνα όμολογείται, πώς τίς μάνες έπαιρναν κυρίως σκλάβες μέ τὰ παιδιά τους. Άγορές όλάκερες γιά δούλους ήσαν όργανωμένες στά λιμάνια. Ύπολογίσμα διατηριόντουσαν γιά δουλειές κάθε λογής. Και ό παιδοτρίβης, και ό γυμνασίαρχος, και ό παιδαγωγός, και ό δάσκαλος θέση δούλων είχαν. Στους φιλοσοφικούς διαλογισμούς μεγάλων μας στοχαστών, άρχίζοντας άπό τόν Έράκλειτο και λήγοντας στόν ιδεοκράτη Πλάτωνα και στόν θετικιστή Άριστοτέλη, τὰ «δουλεία» άτομα, είτε άπό γεννησιμιού τους είτε άπό περίσταση ύποταγής της γής ή άγοράς σέ δουλοπάζαρα, λογαριάζονται μισής άξίας άνθρωποι και μέ χαμηλή νοημοσύνη...

...Μά, δες, άχτίδες πλάγιες σκίζουν τὰ βαριά σύννεφα και όριζόντια ή θάλασσα σπέρνεται άσημένια νομίσματα...

...Και βέβαια δέν ήταν μονάχα έτσι. Συχνά κείμενα δέν άποδίδουν μοναχικά τήν ιστορική πραγματικότητα. Πρέπει νά διασταυρώνονται οι πληροφορίες. Άν παραβάλουμε τὰ διαβάσματα, πού μās καταγράφουν όχι σκέψεις μά εικόνες αύτούσιας

ζωής και δράσης, έχουμε διάφορα τὰ συμπεράσματα.

Στά όμηρικά γραμμένα μās καταπλήσει ή σύμπνοια πού διατηρείται άνάμεσα στους άρχοντες τών άχαικών σπιτιών και τους ύποταχτικούς άνθρώπους - δούλους τους. Στίς άνιστορήσεις άπό δούλους καλές πράξεις τών κυρίων τους έπισημαίνονται. Στους άντρες οι «δούλοι» είναι τó δεξί και έμπιστο χέρι τών κυρίων τους και ή πιστή έκφραση και τέλεση της έπιθυμίας τους και χωρίς καταναγκασμό. Έχουν «φορέσει» συνειδησιακά τήν έγνοια του συμφέροντος του σπιτιού πού ζούνε.

Ίδιαίτερη έντύπωση μās προξενεί ή σχέση τών γυναικών. Έχουν δεθεί μεταξύ τους μέ σχέση έργοδóτριας και έργαζομένης. Η πρωτοκυρά βρίσκεται πάντα άνάμεσά τους, έτοιμάζοντας και παραδίδοντας τους πάντα έργασία γιά έκτέλεση. Στόν «Οικονομικό» του Ξενοφόντα παρακολουθούμε τή γυναίκα του Ίσχύμαχου, πού διδάσκεται γιά τούτο. Τά άρχαία σπιτικά ήσαν όργανωμένες οίκοτεχνίες, βιοτεχνικά έργαστήρια, πού τὰ διεύθυναν γυναίκες. Και τó πιό συγκινητικό παραμένει πώς κανένας βίαιος, προσβλητικός λόγος δέ διασώζεται καταγραμμένος. Έξάισιο μάθημα γιά τίς άφεντικίνες, πού στά νεότερα χρόνια είχαν τὰ δουλάκια γιά νά ξεσπούν τὰ άπωθημένα τους. Κι άς τονιστεί χαρακτηριστικά, πώς οι μεγάλοι Έλληνες δημιουργοί μās παρουσιάζουν τίς «δούλες» μέ τὰ όμοια θαυμάσια έξωτερικά χαρίσματα και έσωτερικά προτερήματα, καθώς και τίς άρχόντισσες, καθώς και τίς ίδιες τίς θεές: Μέ βαθειά νοημοσύνη, μέ «ότρηρή» (πρόθυμη) έργατικότητα, μέ πανέμορφη κορμοστασιά και πρόσωπο, και ιδιαίτερα μέ κατάλευκα χέρια, χέρια άξια άγάπης και προσφοράς.

Έπηρεασμένοι άπό τους δάσκαλους τους σοφιστές οι κήρυκες τών κοινωνικών έντολών και συνθημάτων, οι ποιητές τών τραγωδιών, μās παρουσιάζουν σημαντικές

τις προσωπικότητες των «δούλων» που διαδραματίζουν ρόλους στα έργα τους. Συνήθως είναι γεμάτοι από ζεστά συνανθρώπινα αίσθηματά και τὰ λόγια τους εκφράζουν ὅλη τὴν πηχτὴ λαϊκὴ θυμοσοφία, καθὼς, πρὶν εκφράσουν, ἀνακλώθουν τὴ γνώμη τους ἀπὸ ὅλες τὶς μεριές. Συχνὰ δὲν οἰκτίζουν τὴ θέση τους. «Καλὴ καὶ ἡ δικὴ μας ἡ ζωὴ», παραδέχονται. «Ἀσημη ἀλλὰ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ λύπες καὶ βίαιες, στὸ ἀντίθετο, μεταπτώσεις». Μιλοῦν πολὺ γιὰ τὴν εὐτυχία καὶ τὴ δυστυχία, γιὰ τὴ γενναιότητα ποὺ ὀφείλει ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑπερνικάει τὶς δυσκολίες, γιὰ τὴν ἐτοιμότητα τῆς γενναίας δράσης. Δὲν ὀνομάζουν εὐτυχισμένο ὅποιον βλέπουν μέσα σὲ πλούτια καὶ ἀξιώματα· μὰ προσμετροῦν τὰ προσωπικά, ἰδιωτικά του προβλήματα, πόσα καὶ ποιά λογαριάζονται, ὥστε νὰ τοῦ ἐπιτρέπουν χαρὲς καὶ γαληνεμένη τὴ ζήση.

Μὲ τοῦτα μᾶς διαπιστώνεται, πὼς οἱ «δούλοι» δὲν ἦσαν τόσο δούλοι, ὅσο ἱστορικὰ καταγράφεται. Διατηροῦσαν λεύτερη τὴν ἐκφραση καὶ ἀσκημένον τὸν λογισμό τους. Κρατοῦσαν ἀσφαλῶς καὶ γενναῖο τὸ φρόνημα. Γιατὶ δὲν μᾶς ἔχει διασαφηνιστεῖ ἂν οἱ Τριακόσιοι τοῦ Λεωνίδα ἔπесαν γιὰ τὴν συνανθρώπινη ἐλευθερία μαζί μὲ τοὺς ὑπῆρες-εἰλωτές τους, ποὺ τοῦτοι πάντα τοὺς ἀκολουθοῦσαν σὲ μάχες, κουβαλώντας ἀντὶ γιὰ τοὺς κυρίου τους τὴν πολεμικὰ τους ἀσπίδα, ἀσκημένοι μάλιστα σὲ τοῦτο ἀκριβῶς, νὰ τὴν κρατοῦν ὅσην ὦρα μάχονταν οἱ πολεμιστὲς Σπαρτιάτες.

Οἱ εἰδικοὶ μᾶς πληροφοροῦν, πὼς ὑπῆρχαν τεσσάρων λογίων δούλοι:

α) Οἱ «οἰκέτες», ποὺ ζοῦσαν στὰ ἴδια σπίτια μὲ τοὺς κυρίους τους.

β) Οἱ «χωρὶς οἰκοῦντες», ποὺ κατοικοῦσαν χωρία κι ἀνενόχλητοι.

γ) Οἱ «δημόσιοι», ἀπὸ αἰχμαλώτους πολέμων, ποὺ χρησίμευαν στὸ δημόσιο γιὰ ἔργα κοινῆς ὠφέλειας ἢ τοὺς νοίκιαζε τὸ δημόσιο σὲ ἰδιῶτες γιὰ δουλειές τους. Καὶ

δ) Τὰ «ἀνδράποδα», ποὺ προέρχονταν ἀπὸ ἐκκληρισμοὺς τῆς γῆς τους (τοὺς ἄντρες συνήθως σκότωναν κι ἄφηναν μόνο τὶς γυναῖκες μὲ τὰ παιδιά).

Ἀγαθὴ σκέψη μοῦ ὑπαγορεύει νὰ δεχτῶ,

πὼς ἡ ζωὴ τους δὲν ἦταν τρομαχτικὰ ἀβίωτη. Ἰσα-ἴσα ποὺ συχνὰ θὰ εἶχαν ἀπαλλαχτεῖ ἀπὸ τὶς ἄμεσες βιοτικὲς πιέσεις τῆς τροφῆς καὶ συντήρησης. Ἄλλοι γιὰ τοὺς θὰ νοιάζονταν. Δὲν μποροῦμε βέβαια νὰ παραβλέψουμε τὰ σκληρὰ γραμμένα τοῦ Πλάτωνα, ὅταν στὸ βιβλίο των «Νόμων» τοῦ γράφει γιὰ τὶς ἀπάνθρωπες τιμωρίες τους. Ἀλλὰ ἂς τὸν διαβάσουμε μὲ δυὸ ἐλαφρυντικά: α) πὼς οἱ «δούλοι» λογαριάζονταν στὸ κοινωνικὸ - φιλοσοφικὸ του σύστημα νὰ ἔχουν θέση ἀπαραίτητου οικονομικοῦ στοιχείου καὶ παράγοντας, ποὺ ἡ διασάλευσὶς του διάλυε ὅλο τὸ οἰκονομικὸ-κοινωνικὸ παλαιὸ σύστημα ζωῆς καὶ οἰκονομίας· καὶ ὁ Πλάτωνας εἶναι συντηρητικὸν ἀρχόν. Καὶ β) ὅτι ὁ Πλάτωνας συχνὰ μὲ συνείδηση τῆς ἄλλης θέσης τοῦ ἐκφράζει τὰ ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι κήρυξαν οἱ πρωτοπόροι σοφιστὲς, ἀνυποχώρητα ἐπιμένοντας στὰ καθιερωμένα.

...Φτάνω, σὲ λιμάνι γαληνὸ μὲ ὅλες τοῦτες τὶς σκέψεις; Δὲν φτάνω. Ἀγέρας ἔχει ὑψώσει ἀντίφορα στοὺς γιαλοὺς τὰ κύματα καὶ κινδυνεύεται νὰ πεταχτοῦν στὰ βράχια καὶ στὴν ἄμμο ὅλα τὰ ἀραγμένα σιμὰ τους πλεούμενα...

Μὰ μποροῦμε τάχα μὲ βεβαιότητα νὰ διαπιστώσουμε σήμερα, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἡ δουλεία; Δυστυχῶς ὄχι! Δὲ νοσταλγοῦμε τὶς μοῖρες ἐκείνων, ποὺ θὰ ὑπῆρξαν πάντα τυχερές. Ὅμως, ὅταν παρακολουθοῦμε τὴ σημερινὴ συνανθρώπινη τυράγνια, τὴ σύγχρονη ὑποδούλωση τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ, καὶ σώματος καὶ πνεύματος, στὴν ὑπηρεσία καὶ τοὺς καταναγκασμοὺς τῆς ὕλης, τὶς ἀνελεύθερες ἐκείνες ὑποχρεώσεις, ποὺ ἀλλοτριώνουν τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου, τὶς καταπιεστικὲς ἐκδουλεύσεις γιὰ τὴν ἐξεύρεση των πόρων ζωῆς καὶ ἐπιβίωσης, δὲν εἶναι δυνατόν παρὰ νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὴν πραγματικὴ μας ἀπαλλαγὴ ἀπὸ «δουλεία» ἔργα. Καὶ ὅταν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὕλική, ὁ ἄνθρωπος καταντάει ὑπόδουλος καὶ στὴν ἡθικὴ πνευματικὴ ὑποταγή, γιὰ ποιά ἐλευθερία μποροῦμε νὰ μιλάμε; Ἡ ἀπόκτηση καὶ ἡ ἔγνοια των ὕλικων ἀγαθῶν ὑποβαθμίζει τὸν ἐργαζόμενο καὶ κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ζώου, καθὼς φορές, γιὰ τὴν

ἐξεύρεση τῶν οἰκονομικῶν μέσων μιᾶς τίμιας ἀπόκτῆσής τους, ὑποχρεώνεται νὰ ἐργάζεται νυχθημερὸν χωρὶς ἀνάπαυση. "Ἄς παραλείψουμε τὸν πολλαπλασιασμό τῆς ἀτιμίας. Κι αὐτὸς ὁ παρασυρμὸς ἀπὸ τὰ πολὺπληθῆ κραυγαλέα μηνύματα, ἡ πολιτικὴ ἐξαλλοσύνη, οἱ κοινωνικὲς καὶ φιλοσοφικὲς κυριαρχικὲς ἐπιταγὲς τοῦ πεδῶνουν καθημερινὰ κάθε ἐλεύθερό λογισμὸ καὶ δουλικὰ τὸν σέρνουν σὲ ἐξώβουλιά του περάσματα. Καὶ ἄς μὴ γράψουμε γιὰ τὰ ἀνεμάτιστα πάθη του· ποὺ πυκνότερα τὸν ἀνεμοτραβοῦν ἀνήμπορο καὶ ἄοπλο νὰ υπερασπιστεῖ τῆς αὐτοβουλίας καὶ τῆς ἰδιατερότητάς του τὰ δικαιώματα. Δὲ βλέπουμε ἄλλωστε, δὲν αἰσθανόμαστε τὸ ἀνέντιμο θρύμμα ποὺ καταλήγουμε, τὸ ἔσχατο ἀπόβλητο, μιὰ ἀνυπολόγιστα φτωχὴ πολτοποιημένη οὐσία στὴ μεγάλη μάζα τοῦ πολτοῦ τῆς ἔσχατα συνθηματικὰ ἐπαναλαμβανόμενης, τῆς ἀπώτερης τάσης γιὰ «μαζικοποίησή» μας; "Ἐνας ἀνέντιμος ὑποχείριος πολτός, ἡ μαζικοποίηση τῆς ἰδιατερότητας τῆς προσωπικότητος, τὸ ἀτομικὸ ἀνεπανάληπτο τοῦ κάθε ἀνθρώπου, ἡ μοναδικότητά του! "Ὅλοι μαζί μαζικὲς γευόμαστε τίς ἀπολαύσεις· μαζικὰ τὰ μέσα πολιτείας καὶ πολιτισμοῦ, ἡ ἐνημέρωση, ὁ τρόπος ζωῆς, ἡ ἐκπαίδευση, ἡ πληροφόρηση, ἡ ἀντίσταση καὶ διαμαρτυρία. Καὶ καταντάει νὰ λήγει ὁ ἀπὸ τὴ φύση του λεύτερος "Ἀν-

θρώπος δούλος ἔσχατης ἀνάγκης καὶ ἐξάρτησης, αὐτὸς ὁ ἐπίγειος μέγας δημιουργός· δούλος ἄθλιος καὶ αὐτῶν ἀκόμα τῶν δημιουργημάτων του. "Ἀλλιῶς δὲ θὰ διακινδύνευε σὲ τελειωτικὴ ἀνάλυση νὰ ἀφανιστεῖ σύγκορμος καὶ σύψυχος ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἴδια του τὰ κατασκευάσματα, ἀπειλώντας μαζί του καὶ ὀλάκερη τὴ γριὰ γῆ.

... "Ὅσες φορὲς μᾶς ταρακουνᾶνε τὰ κύματα καὶ ὁ πρότερος φόβος μου ἀνασαλεῖται, ἀκουμπῶ τὴ γαλήνευσή μου στὶς ἄμοιρες μοῖρες τῶν σκλαβόπουλων. Σὲ κείνα καὶ στὶς μάνες τους, ἀναγκασμένες νὰ διακιννοῦνται, ἄμορφο σωρηδὸν ἐμπόρευμα, ἀδιαμαρτύρητα ἀπὸ τόπο σὲ τόπο μὲ τὰ ἐλαφρόσκαφα... Κι ἐγὼ νοῦς, πουλὶ λεύτερο, τί σχέση ἔχω μὲ τοὺς ἀνελεύτερους φόβους, ποὺ γεννᾶνε οἱ ταραχὲς στὴ θάλασσα καὶ τὰ τρικυμίσματά της; Μὲ τοὺς ὑπουλοὺς, τοὺς ὑφαλοὺς, τῶν δόλων τὴν ἔγνοια ὀφείλω νὰ ἀγρυπνῶ καὶ νὰ τρομάζω. Μὴ σταυρωθῶ καὶ ὁμολογήσω ὑπακοή στοὺς δαίμονες ἀνελεύτερης σκέψης. "Υποταγῆς ἀνέντιμης σὲ διασυρμούς ἀνέλεγκτων ἰδεοσοφιῶν καὶ προσταγμάτων. Μηνυμάτων ἐξώθυρων, κουφίζοντας στὴν ἐσώβαθη κραυγὴ γιὰ τὴν ἐλεύτερη βούληση, τὴν ἀνυπόταχτη στόχασση, τὴν ἀνεπηρεάστη ἐκφραση, τὴν ἀδόουλη συμπεριφορὰ καὶ τέλεση πράξης....

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΙΤΣΙΡΟΓΛΟΥ

'Ο Κύκλος

Στὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, καρτερικά,
ὑποδεχόμαστε τὸν ἔρχομό σου.
Στὶς γνωστὲς πατημασιές μας,
νικημένοι πάντα, τερματίζουμε.

Μιὰ μπρός, μιὰ πίσω.
Δύο πρόσωπα πανικόβλητα,
ἀλαφιασμένα μέσα μας,
ποὺ ὀλοένα ψάχνουν
τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου νὰ ξεφύγουν.

[Θεσσαλονίκη, 'Απρίλιος '83]

Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ

MILLS, C. WRIGHT, *The Power Elite* [Οι Έλίτ 'Ισχύος].

Στο έργο αυτό ο Μίλλς θέτει το βασικό πρόβλημα της κοινωνιολογίας της ισχύος ακολουθώντας την ανάλυση των πολιτικών θεσμών του Μάξ Βέμπερ σε σχέση με την κοινωνική τάξη, την κοινωνική θέση και το πολιτικό κόμμα. Ο συγγραφέας υποστηρίζει, ότι στις σύγχρονες κοινωνικές δομές τείνει να αναπτύσσεται μια έλιτ ισχύος αποτελούμενη από άντρες που κατέχουν κορυφαίες θέσεις στις βασικές ιεραρχίες και στους οργανισμούς των οικονομικών, των πολιτικών και των στρατιωτικών θεσμών.

Σύμφωνα με τον Μίλλς η ισχύς αποτελεί ένα συστημικό κατηγορήμα. Ούτε η θεωρία της παντοδυναμίας των έλιτ στόν καθορισμό της ιστορικής διαδικασίας ούτε και η θεωρία της ανικανότητάς τους, που σχετίζεται με το δημοκρατικό πιστεύω ή την θεωρία της ισορροπίας, δεν αποτελεί έπαρκη εξήγηση, καθώς η ισχύς είναι έμπεδωμένη στους κοινωνικούς θεσμούς και όχι στόν άτομικά δρώντα.

Η οικονομία απομακρυνόμενη από το δόγμα της μικρής επιχείρησης κυριαρχείται τώρα από λιγάριθμες γιγάντιες επιχειρήσεις με ισχυρές διοικητικές και πολιτικές συσχετίσεις, που κατέχουν το κλειδί των οικονομικών αποφάσεων. Οί διοικητικοί τους ήγησητες συγκαλύπτονται στά επίπεδα ιεραρχίας και συμβάλλουν αποφασιστικά στήν διαμόρφωση των πολιτικών αποφάσεων. Από την άλλη μεριά, η πολιτική τάξη έχει μεταβληθεί σε ένα κεντροποιημένο πολιτικό κατεστημένο. Οί τάσεις γραφειοκρατικοποίησης στά μεσαία επίπεδα είναι ι-χυρές, αν και στήν ουσία δεν πρόκειται για γραφειοκρατία, καθώς οί άνθρωποι δεν επιλέγονται για την επιδεξιότητά τους ούτε και υπερβαίνουν τά κομματικά συμφέροντα.

Δεδομένης της προτεραιότητας των στρατιωτικών σκοπιμοτήτων, το στρατιωτικό κατεστημένο έχει μεγεθυνθεί, ενώ οί κορυφαίοι στρατιωτικοί άνδρες δεν είναι πιά στρατηγοί και έμπειρογνώμονες αλλά πολιτικοί, που παίρνουν αποφάσεις για παγκόσμια θέματα. Μιά νέα κατάσταση έχει δημιουργηθεί. Με την προπογάνδα αποκαλύπεται η πραγματικότητα των διεθνών σχέσεων, ενώ οί ένοπλες δυνάμεις εμφανίζονται έλκυστικές στούς πολίτες και τονίζεται ή ανάγκη επέκτασης του στρατιωτικού κατεστημένου, που διαμορφώνει τώρα τούς οικονομικούς, τούς πολιτικούς, τούς εκπαιδευτικούς, τούς θρησκευτικούς και τούς οικογενειακούς θεσμούς. Η στρατιωτική τάξη αποτελεί το ευρύτερο και το πιο δαπανηρό στοιχείο της κυβέρνησης.

Σύμφωνα με τον Μίλλς υπάρχει μία τάση να καταστεί συμπαγής και ένιαία ή ισχύς και το γόητρο των έλιτ. Οί έλιτ ισχύος αναπτύχθηκαν σε ευθεία αναλογία με την παρακμή των τοπικών κοινοτήτων και την άνοδο της κοινωνίας της μάζας. Ένώ από την μία μεριά το δημοκρατικό πιστεύω ή η θεωρία της ισορροπίας επαγγέλλονταν μία ίση φωνή στις αποφάσεις που επηρέαζαν την ζωή του έθνους, στήν κυβέρνηση μόνο στά μεσαία επίπεδα ισχύος, όπου δεν υπάρχει σφαίρα με συνολική ισχύ, και όχι στά ανώτερα συντρέχει ή ισορροπία των δυνάμεων. Πίσω από την θεωρία της ισορροπίας στούς πολιτικούς θεσμούς βρίσκεται ή αντίληψη για την ισορροπία των κοινωνικών τάξεων. Σήμερα δεν υπάρχει πιά ανεξάρτητη μεσαία τάξη, καθώς οί ομάδες πίεσεως δεν έχουν αποφασιστική ισχύ ούτε είναι πολιτικά ένωμένες και δεν έχουν βάσεις ισχύος στήν ιδιοκτησία και στόν πλούτο. Με άλλα λόγια, σήμερα δεν υπάρχουν αντισταθμιστικές δυνάμεις, που να μπορούν να αντισταθούν στις συσπειρώσεις των οικονομικών, των στρατιωτικών και των πολιτικών ήγητόρων.

Τάσεις που ευθύνονται για την παρακμή των τοπικών κοινοτήτων, είναι μεταξύ άλλων ή αποδυνάμωση των θεληματικών οργανώσεων και ή ανάπτυξη της κοινωνίας της μάζας. Καθώς οί θεληματικές ενώσεις μεγεθύνονται σε αριθμό, τά άτομα δεν μπορούν πιά να τις ελέγξουν και έτσι δημιουργείται μεγάλο χάσμα μεταξύ των μελών και των ή-

γυτρώων. Ἡ ζωὴ σὲ μιὰ κοινωνία τῆς μάζας σημαίνει ἀνασφάλεια καὶ ἀνικανότητα, καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπο ἀγχώδη καὶ ἐξολοθρεύει τὶς σταθερὲς ὁμαδικὲς ἀξίες.

Ὁ κλασσικὸς φιλελευθερισμὸς, ἡ ἰδέα τῆς «ἀοράτου χειρὸς», διαμορφώνει στὴν ἀντίληψη τῆς μάζας μιὰ συντηρητικὴ διάθεση. Καθὼς ὁ καθένας πιστεύει, ὅτι δὲν ὑπάρχει ὁμάδα μὲ κεντρικὴ ἰσχὺ, οἱ ἐλίτ δὲν ὀφείλουν νὰ δικαιολογήσουν τὴν δράση ἢ τὴν ὑπαρξή τους. Ὁ ἐξοστρακισμὸς τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὶς μάζες ὀφείλεται στὴν διάθλαση τῆς κοινωνικῆς θέσης, στὶς οἰκονομικὲς καὶ στὶς πολιτικὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὶς ὁρατὲς δομὲς ἰσχύος μεσαίας ἐπιφάνειας.

Ἡ ἰδέα τῶν ἐλίτ ἰσχύος βασίζεται πρωταρχικὰ στὶς δομικὲς τάσεις, στὶς κοινωνικὲς ρίζες, στὶς ψυχολογικὲς συγγένειες, στὶς ἐναλλαγὲς στὴν κορυφή, καθὼς καὶ στὴν ἄνοδο ἀνδρῶν ἀπὸ ἐπαγγελματικὸς ὀργανισμοὺς σημαντικῆς ἰσχύος. Βασίζεται ἐπίσης στὴν ὑποταγὴ τῶν πολιτικῶν κομματικῶν ἀνδρῶν μεσαίου ἐπιπέδου στὰ περιορισμένα συμφέροντα, στὴν ἀπουσία μιᾶς κρατικῆς διοίκησης, ποὺ τελικὰ παρήγαγε μιὰ πολιτικὰ οὐδέτερη μορφή ἰσχύος καὶ ἐκτελεστικῆς ἐπιδεξιότητος, καὶ στὴν δημόσια μυστικότητα πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία λαμβάνονται μεγάλες ἀποφάσεις χωρὶς δημόσιο ἀντίλογο.

Τὸ κοινὸ ἔχει μετασχηματιστεῖ σὲ μάζα, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Μίλλς σημαίνει, ὅτι λιγώτεροι ἄνθρωποι ἐκφράζουν γνώμες καὶ περισσότεροι τὶς δέχονται, οἱ γνώμες ἐλέγχονται ἀπὸ τὶς ἐξουσιαστικὲς ἱεραρχίες, ποὺ κυριαρχοῦν στὰ κανάλια τῶν ἐπικοινωνιῶν, ἐνῶ οἱ μάζες δὲν ἔχουν τὴν δυνατότητα ἀνάπτυξης αὐτόνομων θεσμῶν.

Οἱ «Ἐλίτ Ἰσχύος» ἀποτελοῦν κλασσικὸ κείμενο γιὰ τὴν σπουδὴ τῶν ἐθνικῶν συστημάτων ἰσχύος ποὺ γράφτηκε σὲ μιὰ περίοδο πολιτικῆς ἀπάθειας. Ἡ μὴ μεθοδολογικὰ συστηματικὴ μέθοδος του, ἀκόμα καὶ ἡ ἔλλειψη αὐστηρὰ καθορισμένων ἐννοιῶν, δὲν ἐκπλήσσει, ἂν κατανοήσῃ κανεὶς τὴν θέση τοῦ Μίλλς γιὰ τὸν «ἀφηρημένο ἐμπειρισμό». Ὁ Μίλλς δὲν ἀπαντᾷ στὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ κοινωνία τῆς μάζας ἀποτελεῖ καρπὸ τῶν ἐλίτ ἰσχύος ἢ μήπως οἱ ἐλίτ ἰσχύος ἀποτελοῦν καρπὸ τῆς ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας τῆς μάζας ἢ μήπως καὶ οἱ δύο τάσεις παράγονται ταυτόχρονα.

Μολονότι τὸ ἔργο αὐτὸ φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ μιὰ ἰσχυρὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἐλίτ ἰσχύος, γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς κοινωνιολογίας τῆς ἰσχύος οἱ θέσεις του δὲν εἶναι πειστικὲς, καθὼς ὑπάρχουν προβλήματα στὴν θεωρία του πολλὰς φορὲς ἀντιφατικά, ἐνῶ ἡ μέθοδος του, ποὺ ἀποτελεῖται βασικὰ ἀπὸ συνεντεύξεις διαφόρων σημαντικῶν ἀνδρῶν καὶ στατιστικὲς βιβλίων καὶ περιοδικῶν, δίνει τὴν ἐντύπωση, ὅτι πρόκειται περισσότερο γιὰ μιὰ δραματικὴ ἐκθεση τοῦ προβλήματος παρά γιὰ μιὰ συστηματικὴ ἔρευνα. Ἐν τούτοις τὸ ἔργο αὐτὸ παραμένει κλασσικὸ στὴν προσπάθειά του νὰ ἀναλύσῃ τὸ φαινόμενο ἰσχύος στὸ μακρο-κοινωνιολογικὸ ἐπίπεδο καὶ νὰ ὑπογραμμίσῃ τὸν συσσωρευτικὸ χαρακτῆρα τῶν μορφῶν ἰσχύος στὶς σύγχρονες βιομηχανικὲς καὶ μεταβιομηχανικὲς κοινωνικὲς δομὲς.

Μανώλης Μαρκάκης

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΜΑΣ ΑΠΕΣΤΑΛΗΣΑΝ

[Στὴ στήλη αὕτη παρουσιάζονται μόνο τὰ βιβλία ποὺ μᾶς ἀποστέλλονται σὲ δύο (2) ἀντίτυπα]

ΤΑΚΗΣ ΒΑΡΒΙΤΣΙΩΤΗΣ, *Σύνοψη (ποιήματα), τόμ. πρῶτος καὶ δεῦτερος, «Ἐγνατία», Θεσσαλονίκη 1980 καὶ 1981, σελ. 184 καὶ 176.*

Corpus τῆς σχεδὸν σαρανταπεντάχρονης ποιητικῆς δημιουργίας τοῦ Τ.Β. θὰ ἀποτελοῦσε ἡ *Σύνοψη* του, ἂν δὲν ἔλειπαν ἀπ' αὐτὴν ὠρισμένα

ποιητικὰ τοῦ ἔργου τῶν τελευταίων χρόνων: καλύπτει πλήρως τὴν περίοδο 1941-1972 συμπεριλαμβάνοντας τὰ κομμάτια τῶν *Φύλλων ὕπνου*, τοῦ *Ἐπιτάφιου*, τοῦ *Χειμερινοῦ ἡλιοστάσιου*, τοῦ *Ξύλινου ἀλογου*, τοῦ *Ἀλφαβητάριου*, τῆς *Γέννησης τῶν πηγῶν*, τοῦ *Πέπλου καὶ Χαμόγελου*, τῆς

Μεταμόρφωσης και όσα άλλα ό βετεράνος κορυφαίος του βορειοελλαδικού Παρνασσού δημοσίευσε μέχρι τó 1972 όπουδήποτε. Σημαντική γιά τόν μελετητή ή κωδικοποιητική, ούτως ειπείν, αναδημοσίευση σκόρπων ποιημάτων του Τ.Β., ιδίως τών πρωτολείων του (1941-49), πού ήταν έως τώρα δυσπρόσιτα και πού ξενίζουν τόν αναγνώστη γιά τή δύναμη του λόγου τους και τά ποιητικά τους προσόντα πού εμφανίζονται τόσο νωρίς στην τέχνη του ποιητή, γιά νά πάρουν τήν γνωστή τελειότητα τών μεταγενεστέρων περιόδων ωριμότητας και άκμης. *Ή Σύνοψη* άποτελεί βασικό έργο γιά τή νεοελληνική μεταπολεμική ποίηση, αντιπροσωπευτικό τών κυριωτέρων τάσεων τής σύγχρονης μας κουλτούρας, πού αϋθεντικά συνέλαβε και εξέφρασε ό άκαταπόνητος μύστος τών Μουσών και άτεγκτος θιασώτης τής έλευθερίας — μέσα στον σύγχρονο κυκεώνα του δογματισμού και τής στρατευμένης Τέχνης —, πού λαμπρύνει έπί δεκαετίες μέ τήν παρουσία του τó Πνεύμα τής συμπρωτεύουσας.

ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΧΑΤΖΗΠΑΤΕΡΑΣ — ΜΑΡΙΑ Σ. ΦΑΦΑΛΙΟΥ, *Μαρτυρίες 40-41 (συλλογή ιστορικών ντοκουμέντων), «Κέδρος», Αθήνα 1982, σελ. 408.*

Έργο μεγάλης πνοής έδωσαν μέ τις *Μαρτυρίες* τους, ύστερα από πολύχρονη και πολύμοχθη έρευνα, οι Κ.Ν.Χ. και Μ.Σ.Φ. Και τούτο, όχι μόνο γιati τó έως τώρα σκόρπιο ιστοριοδικό ύλικό πού συγκέντρωσαν σ' αυτό τόν μεγάλο σχήματος, πολυσέλιδο και καλοτυπωμένο τόμο είναι ζωντανό έπιστημονικό ενδιαφέροντος, βασικότατο και αναγκαιότατο γιά κάθε ιστορική μελέτη σχετική μέ τόν Έλληνοϊταλικό Πόλεμο, αλλά και γιati, κυρίως, μέσα από τις σελίδες του, μέσα από τά κείμενά του, τις φωτογραφίες του και τις φωτοτυπίες του, ανάγλυφη και αϋθεντικώτατη αναδύεται ή ψυχολογία και ή κοινή συνείδηση του Έλληνισμού κατά τις μεγάλες εκείνες ώρες τής Ιστορίας του — μιά ψυχολογία και μιά συνείδηση πού προκαλεί έκπληξη, αφήνει ένεους όλους έμάς τούς μεταγενέστερους πού δέν τις ζήσαμε, όλους έμάς πού ζούμε και αισθανόμαστε τόν ψυχοπνευματικό μαρασμό του σημερινού Έλληνικού Έθνους, όλους έμάς πού δέν βλέπουμε γύρω μας παρά μόνο ιστορική κόπωση, ιδεολογικό κυνισμό και έθνικη άδιαφορία στις καλύτερες περιπτώσεις και ιδεολογική ανέλληνικότητα στις χειρότερες και περισσότερες. Πού βρέθηκε εκείνος ό ένθουσιασμός, τó πνεύμα τής θυσίας, ή αποφασιστικότητα, ή περηφάνεια, ό άκρότατος ιδεαλισμός πού συγκλονίζουν τούς Έλληνες, πολεμιστές και μή, τήν περίοδο αυτή και πού δίνονται στις *Μαρτυ-*

ρίες μέ τήν άκαταμάχητη πειθó πού ένέχουν ντοκουμέντα όπως προσωπικές έπιστολές άγνώστων και άφανών ανθρώπων, προσφορές, πράξεις, πρωτοβουλίες, περιστατικά τής άρμόδιότητας τής λεγόμενης «μικρής Ιστορίας», από τά όποια έκατοντάδες καταχωρίζονται στις σελίδες του τόμου... Σκέπτεται κανείς, ότι αυτή ή «μικρή Ιστορία», πού δέν συμπεριλαμβάνεται ποτέ στις σελίδες τής «μεγάλης Ιστορίας», είναι ίσως πολύ καταλληλότερη, γιά νά πληροφορηση, διδάξη, κρίνη και αξιολογήση μιά Ιστορική περίοδο, άκόμη και από τή «μεγάλη Ιστορία». Γιατί από τις *Μαρτυρίες* έμμεσα βγαίνουν αϋθεντικώτατα, άκόμη, σημαντικώτατα Ιστορικά συμπεράσματα, όπως ότι τó Έθνος ήταν τó 1940 άριστα έξωπλισμένο και όργανωμένο στρατιωτικά — κι όχι διαλυμένο και άοπλο, όπως σχεδόν μάς κάνουν νά πιστεύουμε οι διάφοροι διαστρεβλωτές τής αλήθειας —, ότι ή λαϊκή έπιρροή του Μεταξά ήταν τεράστια, ότι ή δύναμη, μαχητική Ικανότητα και όργάνωση του Ιταλικού στρατού — κι όχι διαλυμένη και άοπλη —, ότι ή χαμηλή ποιότητας, όπως ισχυρίζονται διάφοροι, γιά νά ύποτιμήσουν τó μέγεθος τής ελληνικής νίκης — και πολλά άλλα. Κι όλα αυτά βάζει πλήθους άμεσων ντοκουμέντων, τήν άποδεικτική άξία τών όποιων κανείς σοβαρός άνθρωπος δέν μπορεί νά άμφισβητήσει. Και θά ήθελα έν κατακλείδι νά ύπογραμμίσω κι ένα άλλο σημαντικό στοιχείο τών *Μαρτυριών*, τήν παρουσία κειμένων, πού, εκτός τής Ιστορικής άξίας τους, παρουσιάζουν έξοχο φιλολογικό και καλλιτεχνικό ενδιαφέρον, όπως π.χ. ή δραματικώτατη εκείνη περιγραφή από αξιωματικό του Ναυτικού τής μεταφοράς ψαράδικων καϊκιών του Θερμαϊκού, μέσω τής όρεινης ένδοχώρας, στη λίμνη τής Όχρίδας, γιά νά χρησιμοποιήσουν εκεί σάν πολεμικά ή περιπολικά σκάφη στις νικηφόρες ελληνικές δυνάμεις. Συγχαρητήρια στους Κ.Ν.Χ. και Μ.Σ.Φ. Μέ τó έργο τους έδωσαν έμμεση αλλά συντριπτική άπάντηση στους διαστρεβλωτές και άποκατέστησαν τήν Ιστορική αλήθεια, τήν τόσο ζωογόνο, έθνοφωτιστική και χρήσιμη αλήθεια, γιά μιά από τις σημαντικώτερες και λαμπρότερες σελίδες τής καθόλου ελληνικής Ιστορίας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΙΑΚΟΣ, *Μορφές τής Έλληνικής Λογοτεχνίας (δοκίμια), έκδ. Φιλippότη, Αθήνα 1982, σελ. 240.*

Έφτά δοκίμια του γιά ισάριθμες αντιπροσωπευτικές μορφές (Π. Καλλιγá, Παπαδιαμάντη, Παλαμά, Ξενόπουλο, Παπαντωνίου, Έλλη Άλεξίου, Ι. Μ. Παπαγιωτόπουλο) τής νεώτερης και σύγχρονης λογοτεχνίας μας συμπεριέλαβε

στον τόμο αυτό ο Δ.Γ., ένας από τους σημαντικότερους ζώντες πεζογράφους και γραμματόλογους του Μεταπολέμου. Ώρισμένα απ' αυτά, όπως το κομμάτι για τον σπουδαίο νομοδιδάσκαλο, οικονομολόγο, πολιτικό και συγγραφέα του παρελθόντος αιώνας Παύλο Καλλιγιά, αποτελούν σημαντική και έν πολλοίς πρωτότυπη συμβολή στη μελέτη και αναστήλωση των μορφών και έργων των δημιουργών του μετεπαναστατικού ελληνικού πολιτισμού, και άλλα δίνουν έντελως καινούργιες κρίσεις, αξιολογήσεις και πληροφορίες, ιδίως τα δοκίμια για την "Ελληνική Άλεξιού και τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο. Μπορεί να διαφωνή ίσως κανείς για την όπτική γωνία και την ιδεολογική σκοπιά — σαφώς μονοδιάστατες — με τις όποιες θεωρεί τα αντικείμενα της έρευνάς του ο Δ.Γ., αλλά είναι υποχρεωμένος να του αναγνωρίσει πλατεία έποπτικότητα στην αξιολόγηση και έρμηνεία και πολύ εύσυνειδητη σύνθεση του ύλικού του. Έξαιρετικού ενδιαφέροντος ή πρωτότυπη θεώρηση του έργου και της προσωπικότητας του Ζ. Παπαντωνίου (σελ. 130-63).

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΤΑΜΕΛΟΣ, *Νεοελληνική Λαϊκή Τέχνη (Ιστορικό μελέτημα)*, β' έκδοση, «Βιβλιοπωλείον της Έστίας», Αθήνα 1982, σελ. 200 και 16.

Ήνεγκαντλητος ό γνωστός συγγραφέας μυθιστορηματικών βιογραφιών προεπαναστατικών κλεφταρματολών και ήρώων του '21, δοκιμιογράφος και κριτικός δίνει, με την β' έκδοση της *Νεοελληνικής Λαϊκής Τέχνης* του, ένα ακόμη χαρακτηριστικό δείγμα συγγραφικής πληρότητας, εύσυνειδησίας και πνευματικής ευθύνης, παρουσιάζοντας τις πηγές, τους προσανατολισμούς και τις κατακτήσεις της λαϊκής μας καλλιτεχνικής δημιουργίας από τον 16ο αιώνα ως την εποχή μας (συμπεριλαμβανομένων και λαϊκών δημιουργών που ζουν ακόμη), βάσει μιάς πληθώρας τεκμηρίων και λοιπού αυθεντικού ύλικού. Τό γνωστό γλαφυρό ύφος του Δ.Στ., που χαρακτηρίζει ολόκληρο τό βιβλίο, κάνει τό ιστορικό αυτό μελέτημα, έκτος της μεγάλης καθαυτού ιστορικής και αισθητικής αξίας του, ένα θαυμάσιο λογοτέχνημα. Άλλά τό κύριο έπίτευγμα του έργου είναι ή ανάγλυφη παρουσίαση του σχεδόν μυστικιστικού — ιερατικού πνεύματος που διέπτε τους λαϊκούς δημιουργούς και τά έργα τους, καθώς και της γνήσια καλλιτεχνικής αντιεμπορικής «ιδεολογίας» τους — πράγματα που στίς ανάξιες μέρες μας εξέλιπαν, δυστυχώς. Έξοχα τά κεφάλαια για την άσμιουργία και τη λιθογλυπτική, στα όποια δίνεται καθαρώτερα τό βαθύτερο μεράκι που αυτόνοτητα χαρακτηρί-

ζε έως πριν λίγα χρόνια τον τεχνίτη και τό έργο του, αλλά και ή γενική λαϊκή έκτίμηση και τιμή που απέλάμβανε κάθε άξιος δημιουργός — απόδειξη της καλλιτεχνικής φύσεως του ελληνικού λαού.

ΝΤΙΑΝΑ ΑΝΤΩΝΑΚΑΤΟΥ, *Έρριξε του ήλιου πετρίες (ποιήματα)*, Αθήνα 1983, σελ. 52.

Διακεκριμένη ζωγράφος ή Ντ. Α. δέν στερείται και ποιητικού ταλέντου, όπως απέδειξε με την συλλογή της αυτή — την πρώτη, άν δέν κάνουμε λάθος —, που περιέχει 30 καλοδουλεμένα ποιήματα, γραμμένα μ' άρκετή καλλιτεχνική ευαισθησία αλλά και γνώση της «φυσιολογίας» του ποιητικού λόγου. Όμως — άν μās έπιτρέπεται να κάνουμε κάποια υπόδειξη — δέν νομίζει ή και ποιήτρια πιά Ντ. Α., ότι ό λόγος είναι καλλιτεχνικό μέσο έκφράσεως πολύ μεγαλύτερης έκτένειας από οίοδήποτε άλλο, κι επομένως οι ιδεολογικές αναστολές στη διατύπωση του ποιητικά σημαντικού — που διαφαίνονται σ' ώρισμένα ποιήματα ή στρωφές του *Έρριξε...* — άχρηστεύουν ένα μέρος της έκτένειας αυτής;

STEVEN RUNCIMAN, *Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (Ιστορική μελέτη), μετάφραση Νικολ. Κ. Παπαρρόδου*, έκδ. Μπεργαδής, Αθήνα 1979, σελ. 304.

Σημαντικό βήμα για τη γνωριμία του ελληνικού κοινού με τό έργο του βυζαντινολόγου St. R. —ένός από τους πιο διακεκριμένους ζώντες ξένους ιστορικούς του Μεσαιωνικού Έλληνισμού— άποτελεί ή έκδοση αυτή, που χαρακτηρίζεται από την πολύ καλή της εμφάνιση και την άκριβη και προσεκτική μεταγλώττιση του κειμένου. Ό συγγραφέας παρουσιάζει τη δραματική περίοδο της πολιορκίας της Βασιλεύουσας με άμεσότητα ανάλογη προς την έπιστημονική της μελέτης — πράγμα άσυνήθιστο, ως γνωστόν, σέ σύγχρονα ιστορικά έργα — συνδυάζοντας την άμεροληψία με μιά βαθειά κατανόηση του βυζαντινού δράματος — πράγμα που κάνει τό βιβλίο αυτό έξαιρετικά ενδιαφέρον για τον Έλληνα αναγνώστη.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΚΑΨΗΣ, *Άναθεώρησης της ύποθέσεως περί «Ίνδοευρωπαίων» (Ιστορική μελέτη)*, εις «Θρακολογίαν» 1982, Θεσσαλονίκη, σελ. 156.

Πρωτότυπη έπιστημονική άποψη, πολύ καλά τεκμηριωμένη, παρουσιάζει στο έξαιρετικό αυτό μελέτημά του ό πρόεδρος της Έταιρίας Θρακολογικών Μελετών Α.Κ.: όλες οι θεωρίες περί Ίνδοευρωπαίων, περί αρχικού λαού - προγόνου των Ιστορικών λαών της λευκής φυλής, περί αρχικής «μητρος-γλώσσης» των λεγομένων «ίνδο-

ευρωπαϊκών» γλωσσών κλπ. αποτελούν μία πελώρια επιστημονική αυθαιρεσία και έναν ανιστόρητο μύθο· και ο έλληνικός πολιτισμός στον οποίο ή καθιερωμένη επιστήμη αναγνωρίζει σήμερα ηλικία 3.000 ετών, αρχίζει στην πραγματικότητα πριν από 10-12.000 χρόνια. Ό Α.Κ. χρησιμοποιεί άφθονο αποδεικτικό υλικό για να τεκμηρίωση την άποψή του —άποψη που πρέπει να τύχει ιδιαίτερης προσοχής από τους ειδικούς επιστήμονες, έφ' όσον μάλιστα τὰ γενικώς παραδεκτά σήμερα περί 'Ινδοευρωπαίων, «καθόδου» των έλληνικών φυλών μέχρι το 1.100 π.Χ. κλπ., έτσι κι αλλιώς, ανήκουν ουσιαστικά στο χώρο της επιστημονικής θεωρίας κι όχι του επιστημονικώς αποδεδειγμένου.

ΧΑΡΗΣ ΧΡΟΝΗΣ, Έποχές (ποιητική συλλογή), Άθήνα 1982, σελ. 56.

Όμολογώ, ότι τὸ αἶσθημα που με διακατείχε όταν τέλειωσα τὸ διάβασμα τῶν Έποχῶν ἦταν κάτι σὰν ντροπή, γιατί, μολονότι παρακολουθῶ τὴν σύγχρονη ποιητικὴ παραγωγή μας, δὲν εἶχα —ἀπὸ κακὴ τύχη, ἔστω— ἀντιληφθῆ τὴν περίπτωσι τοῦ Χ.Χ., ἐνὸς ποιητῆ πραγματικὰ ἐξοχου, πολυτάλαντου, ἀπόλυτα αὐθεντικοῦ καὶ γνήσιου. Μάλιστα, αὐτὸς ὁ ποιητὴς εἶναι ἕνα σημαντικό παρὸν καὶ, ὑποθέτω, ἕνα σημαντικώτατο μέλλον τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως, μιὰ στέρεη ἐπιβεβαίωσις τῆς καὶ ἄλλοτε διατυπωμένης ἀπὸ τὴ στῆλη αὐτῆς ἐκτιμήσεως ὅτι στὸν Τόπο αὐτὸ τῆς πνευματικῆς καὶ ιδεολογικῆς προχειρότητας καὶ φτώχειας ὑπάρχει ποίηση, πολλὴ ποίηση, καλὴ ποίηση καὶ σ' ὥρισμένες περιπτώσεις μεγάλῃ ποίηση, ἴσως πλουσιώτερη ἀναλογικὰ ἀπὸ κάθε ἄλλο Τόπο. Σαρανταπέντε ποιήματα αποτελοῦν τὴ συλλογὴ, τὴν τρίτῃ τοῦ Χ.Χ. ὅπως πληροφοροῦμαι μόλις τώρα, ὅλα πραγματικὰ ἔργα τέχνης, λυρικά καὶ συμβολικὰ καὶ βαθυστόχαστα, γραμμένα σ' ἕναν ἀπέριττο, λιτό, σχεδὸν κλασσικὸ λόγο, ὅπου τὸ καλλιτεχνικὸ σημαντικό δίνεται μὲ τόση ἀνέση, μὲ τόση αὐτοκυριαρχία ἐκφράσεως, ὥστε νὰ γεννιέται στὸν ἀναγνώστη ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν «σφίχτηκε» καθόλου γιὰ νὰ τὰ δημιουργήσῃ, ὅτι τάγραψε σὰν νὰ μιλοῦσε σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς καθημερινές του συζητήσεις —τόσο πολὺ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ κάθε στοιχείου ποὺ νὰ θυμίζῃ πόζα καὶ τῶν πρὸ καθιερωμένων. Δὲν θέλω —ἀποφεύγω, ἄλλωστε, συστηματικὰ τοὺς χαρακτηρισμοὺς καὶ τὴν κατάταξι σὲ σχολές, ρεύματα, τεχνοτροπίες κλπ. τῶν δημιουργῶν καὶ τῶν δημιουργημάτων τους— νὰ κολλήσω μιὰ ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς ἱσχυροῦς «ταμπέλλες» στὴν ποίησι τοῦ Χ.Χ., καὶ νομίζω, ὅτι ὁ ὅρος *κλασσικὴ*, ποὺ χρησιμοποίησα, εἶναι ἀρκετός. Θὰ παραθέ-

σω ἐδῶ, χάριν τῶν ἀναγνωστῶν τοῦ *Δαυλοῦ*, μερικοὺς —κρίμα, ποὺ ὁ χώρος δὲν ἐπιτρέπει περισσότερους— στίχους ἀντιπροσωπευτικοὺς, ποὺ δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην καὶ οἱ καλύτεροι τῶν *Έποχῶν*:

Δικάστηκα μόνος μου!
Έδῶ,
στὶς πιδιάδες καὶ τὰ λεκανοπέδια
νὰ ἐκτίω ποινὲς κατὰ συγχώνευσιν.

Περασμένα μεσάνυχτα
καὶ δὲν ἀλυχτῶ σὰν σκύλος.

Έκρυπα λέξεις
ποὺ θὰ μὲ ἀθώωναν.
«Λέπια εἶναι, πρέπει
νὰ τ' ἀποχωριστῶ», ἔλεγα.

Πῆγα μακριὰ.
Έξω ἀπὸ τὸ εἰκοσιτετράρωρο.
Άπὸ τὸ μηδὲν στὴν καταγωγή τῶν ἀριθμῶν.
Άπὸ τὴ σιωπὴ στὸ συλλαβισμὸ τῆς ποίησης.
Διέφυγε πολλὴ ὁμορφιά.
Καὶ τὸ «πολύ».
Εἶχε φορτίο γιὰ λίγους.

Εὐχόμαστε στὸν θαυμάσιο αὐτὸ ποιητὴ νὰ προχωρήσῃ ἀκάθεκτος τὴν ἀναρρίχσή του στὶς ἀκρότατες κορυφές τοῦ Παρνασσοῦ.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Homo erectus* (ποιητικὴ σύνθεσις), Άθήνα 1982, σελ. 126.

Άξιόλογη προσπάθεια τοῦ διακεκριμένου νομικοῦ Στ. Δ. νὰ δρέψῃ καὶ ἄνθη ἀπὸ τὸν ποιητικὸ λειμῶνα ἀποτελεῖ ἡ ἐκτενὴς αὐτῆς σύνθεσις του, χωρισμένη σὲ ἑξὶ ποιητικὰ κεφάλαια, στὰ ὁποῖα προτάσσεται καὶ ἐπιτάσσεται ἕνας πρόλογος κι ἕνας ἐπίλογος ἐπίσης ποιητικοί. Κύρια γνωρίσματα τοῦ *Homo erectus* ἡ τόλμη, ἀμεσότητα καὶ εὐθύτητα τοῦ λόγου —ποὺ ὥρισμένες φορές φαίνεται κυνικὸς ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ὁ κυνισμὸς αὐτὸς ἀποτελεῖ τρόπο συγκαλύψεως μιᾶς πολὺ λεπτῆς εὐαισθησίας —καὶ ἡ στέρεη φιλοσοφικὴ καὶ ιδεολογικὴ ἐνατένισις τοῦ κόσμου, χαρακτηριστικὸ ἐνὸς πνεύματος ποὺ ἔχει ἐμβαθύνει στὸ ἀληθινὸ νόημα τῆς ζωῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ἱστορίας.

ΔΙΟΝΥΣΗΣ Κ. ΜΑΓΚΛΙΒΕΡΑΣ, *Εἰσηγήσεις στὴ Βιομηχανικὴ Κοινωνιολογία — Ἡ νέα κοινωνία (ἐπιστημονικὴ μελέτη)*, ἐκδ. Παπαζήση, Άθήνα 1983, σελ. 160.

Εὐσύννοπη καὶ πολὺ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγὴ στὴν βιομηχανικὴ κοινωνιολογία, τὸν σημαντικώτατο αὐτὸ κλάδο τῆς κοινωνιολογικῆς ἐπι-

στήμης, είναι ή έργασία αυτή του γνωστού κοινωνιολόγου και δημοσιογράφου. Τό έργο είναι ένημερωμένο με τίς πιό πρόσφατες έπιστημονικές μελέτες πάνω στο ίδιο αντικείμενο, πού σωρηδόν εκδίδονται τά τελευταία χρόνια σ' όλο τόν δυτικό κόσμο και παρουσιάζει τό πρόσθετο σημαντικό προσόν ότι, χωρίς νά χάνη σέ έπιστημονική βαρύτητα, είναι γραμμένο εκλαϊκευτικά και κατανοητό και από τόν μη ειδικό άναγνώστη.

ΣΩΣΩ ΠΕΤΡΟΥ — ΒΛΑΣΣΗ, *Ή ψυχή τών*

πραγμάτων (ποιήματα), *Άθήνα 1983, σελ. 48.*

Καθημερινά στιγμιότυπα, άπλές σκηνές του δρόμου και της ζωής της πόλεως είναι τά θέματα τών περισσότερων ποιημάτων της συλλογής αυτής, πού ή δημιουργός της διαθέτει τήν άπαιτούμενη ευαισθησία για νά τά χρωματίζη καλλιτεχνικά και νά τούς δίνη ποιητική ύπόσταση. Πολύ ένδιαφέροντα και ώρισμένα σύντομα κομμάτια, με τόν όλοφάνερο συμβολισμό τους και τήν έντονα άπαισιόδοξη προδιάθεση πού τά διαποτίζει, όπως *Τά στρατιωτάκια*, τό καλύτερο ίσως της συλλογής.

ΆΛΛΑ ΕΝΤΥΠΑ ΠΟΥ ΜΑΣ ΑΠΕΣΤΑΛΗΣΑΝ

ΔΕΛΦΙΚΑ ΤΕΤΡΑΔΙΑ, τριμηνιαία λογοτεχνική έκδοση (υπέυθυνοι Φοίβος Δέλφης, Άλέκος Μαρασλής), περίοδος Β', αριθμός τεύχους 1, Άνοιξη '83 • ΓΛΩΣΣΑ, περιοδική έκδοση γλωσσικής παιδείας, παράρτημα του περιοδικού ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ (έπιστάσια Κ. Ν. Παπανικολάου, διευθυνση Δ. Ε. Τομπαίδης), Άνοιξη '83 • ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ, περιοδική έκδοση του Ίνστιτούτου Στρατηγικών Μελετών της Ελλάδος (ίδρυτής — εκδότης — διευθυντής στρατ. Άχιλλεύς Τάγαρης), φύλλο 14, Μάιος '83 • ΕΠΟΠΤΕΙΑ, μηνιαίο περιοδικό φιλοσοφίας και παιδείας (διευθυντής συντάξεως Θ. Δρακόπουλος), αριθ. τεύχ. 79, Μάιος '83 • ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΣΚΕΨΗ, περιοδική έκδοση γραμμάτων και τεχνών (εκδότης Γ. Ν. Παπαγεωργίου, αρχισυντάκτης Γ. Χ. Χαλατσάς), αριθ. φύλλου 78, Άπρίλιος '83 • ΥΔΡΙΑ 42 • ΟΣΤΡΑΚΑ (διευθυντής Σωτηρ. Σ. Σκαρτσής), Άπρίλης '83 • ΠΟΡΦΥΡΑΣ, δίμηνη έκδοση γραμμάτων — τεχνών της Κέρκυρας (διευθυνση Δημήτρης Κονιδάρης — Περικλής Παγκράτης), φύλλο 16, Άπρίλης '83.

ΒΕΝΕΤΙΑ ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ

Παρθενώνας

[Στὸν πεσμένο ἱππέα μιᾶς ζωφόρου]

Έπεσε άπ' τ' άλογό του
κι' όπως προβάλλει, με τό κεφάλι
τό ξεκορμισμένο του ώραιίου ζώου,
σά νά βιγλίζει τά Σημεῖα τών Καιρών...
Μιά θλίψη έχει σταλάξει στή σμιλεμένη
μορφή κι' ή στάση του
σάν μιᾶ προσπάθεια νά όρθωθεί.
«Τί νά δραματίζεται,
με συντριβή ρωτήθηκα,
«στήν άπέραντη έτούτη λησμοσύνη;»

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΛΑΜΠΡΟΥ

‘Ο Θαλής και τὸ πηγάδι

Δὲν ἔχει καμμιὰ σημασία, ἂν εἶναι ἢ δὲν εἶναι ἀληθινὸ τὸ ἱστορικὸ ἀνέκδοτο (Πλάτων, *Θεαίτητος* 174α), σύμφωνα με τὸ ὁποῖο ὁ Θαλῆς —ὁ πρῶτος ἄνθρωπος στὴν ἱστορία ποὺ σκέφθηκε ἐπιστημονικὰ— ἔπεσε μιὰ βραδυὰ σ’ ἓνα πηγάδι, καθὼς, κυτάζοντας τὸν οὐρανό, μελετοῦσε τὶς κινήσεις τῶν οὐρανίων σωμάτων (εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ὡς γνωστόν, ποὺ πρῶτος ἐρμήνευσε τὶς ἐκλείψεις τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης, καὶ πρῶτος μπόρεσε νὰ τὶς προβλέπη με ἀκρίβεια)· σημασία ἔχει, ὅτι με τὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ ἀποδίδεται ἀνάγλυφα, παραστατικὰ τὸ συγκλονιστικώτερο, τὸ καταπληκτικώτερο βῆμα τῆς ψυχοπνευματικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου: τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ζωικοῦ βασιλείου, καὶ μόνον αὐτό, μπόρεσε νὰ κάνη κάτι ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ ὅ,τι τοῦ ὑπαγορεύουν τὰ ἐνστικτα αὐτοσυντηρήσεως, ἀπ’ ὅ,τι τοῦ ἐπιβάλλει τὸ φαινόμενο ζωῆ, τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ ἀπόλυτη ἐξάρτησις· μπόρεσε νὰ ἐπιδιώξῃ —καὶ νὰ συλλάβῃ, νὰ κατακτήσῃ— τὴν γνώση, τὴν ἀλήθεια, χωρὶς κανένα ζωικὸ σκοπὸ, χωρὶς χρησιμοθηρικὸ κίνητρο, χωρὶς τὸ στοιχεῖο τῆς ὠφελιμότητος. ‘Ο ἄνθρωπος ποὺ ἐπιδιώκει τὴ «γνώση γιὰ τὴ γνώση», ἀποτελεῖ *ὑπέρβαση* τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐκτίναξη ἀπὸ τὴν κατάστασι τοῦ ἀπλοῦ βιολογικοῦ ὀργανισμοῦ ποὺ συναρτᾷ τὴ «σκέψη» του, τὴν «πρακτική» του καὶ τὶς ἐπιδιώξεις, τοὺς σκοποὺς τοῦ ἀποκλειστικὰ με τὴν ἐξυπηρέτησι τοῦ φαινομένου ζωῆ, στὴν ἀνώτερη σφαῖρα τοῦ ὄντος ποὺ ἀπελευθερώνεται πλήρως ἀπὸ τὴν τυραννίαν τῆς ἐνστικτώδους αὐτῆς σκοπιμότητος —μοναδικοῦ ψυχοπνευματικοῦ γνωρίσματος ὄλων τῶν ὑπολοίπων ὀργανισμῶν τοῦ ζωικοῦ καὶ τοῦ φυσικοῦ βασιλείου— καὶ κατακτᾷ, βιώνει μιὰ νέα κατάστασι, ἓνα *νέο κόσμον*, τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀλήθειας.

Νομίζω, ὅτι μετὰ τὴν συνταρακτικὴ αὐτὴ *ὑπέρβασι* —ἀποκλειστικὸ ἐπίτευγμα καὶ καύχημα τῆς ἐλληνικότητος, τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως, τῆς μοναδικῆς αὐτῆς μητέρας τῆς ‘Επιστήμης— ἡ ἱστορία τοῦ Πνεύματος δὲν εἶναι τίποτ’ ἄλλο ἀπὸ ἓνα ἀπλὸ σκαμπανέβασμα μετὰ τῆς σκέψεως —θρησκευτικῆς, φιλοσοφικῆς, ἐπιστημονικῆς— ποὺ κινεῖται γύρω ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἄξονα *σκοπιμότητα* καὶ τῆς σκέψεως —ἐπίσης θρησκευτικῆς, φιλοσοφικῆς, ἐπιστημονικῆς— ποὺ κινεῖται γύρω ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἄξονα *ἀλήθεια*, ἀλήθεια ἐλευθερὴ, χωρὶς κανένα σκοπὸ, κανένα δόγμα, καμμιὰ ὠφελιμότητα, καμμιὰ ἐξουσιαστικὴ ἐπιδιώξις (ἐφ’ ὅσον ἡ ἀλήθεια ἐξ ὀρισμοῦ εἶναι ἀπόλυτα ἀσυμβίβαστη καὶ ἀντινομικὴ πρὸς ὅλα αὐτὰ κι ἐπομένως παύει νὰ ὑπάρχῃ ἐκεῖ ποὺ ὑπάρχουν ἐκεῖνα). Καὶ νομίζω, ἀκόμη, ὅτι αὐτὴ ἡ διαπάλη μετὰ τῶν κτήνων καὶ ἀνθρώπων, μετὰ τῶν σκοποῦ καὶ ἀλήθειας, διαποτίζει καὶ σημαδεύει προσδιοριστικὰ τὴν ποιότητα τοῦ πολιτισμοῦ κάθε ἐποχῆς καὶ καταξιώνει ἢ ἀμαυρώνει ἐν τέλει κάθε πρόσωπο καὶ κάθε δημιουργημά —πνευματικὸ ἢ ὑλικό—, ἀλλὰ καὶ κάθε ὁμάδα καὶ κάθε σύνολο ποὺ δρᾷ ἱστορικά.

Ασφαλῶς ἡ τυραννία τοῦ σκοποῦ εἶναι τόσο πολὺ συναρτημένη με τὴ βιολογικὴ ὑπόστασι τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους, ὥστε ἡ ἀποτίναξή της, σὲ ἀτομικὸ ἢ ὁμαδικὸ ἐπίπεδο, νὰ φαίνεται ἐκ πρώτης ὀψεως σὰν κάτι τὸ ὑπεράνθρωπο κι ἴσως τὸ ἀνέφικτο. ‘Ασφαλῶς οἱ *πτώσεις* κι *ἀνατάσεις*, ποὺ ἐναλλάσσονται μαζὶ με τὶς διαφορὰς φάσεις τῆς ἱστορίας κι ἀντικατοπτρίζουν τὴν παλινδρόμησι μετὰ τῆς ἀλήθειας καὶ θρησκοπολιτικοκοινωνικοῦ δόγματος,

ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος «διαλεκτικῆς τῆς ἱστορίας», ἓνα εἶδος «μηχανικῶν» κραδασμῶν συμφυῶν πρὸς στήν ἱστορικὴ κίνηση, πρὸς τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι. Κι ἀσφαλῶς ἡ σημερινή φριχτὴ παγκυριαρχία τοῦ σκοποῦ, ἡ ἀπόλυτη συνάρτηση τῆς ἀτομικῆς ἢ ὁμαδικῆς σκέψεως καὶ πράξεως πρὸς τὰ ἐνστικτα αὐτοσυντηρήσεως καὶ τὴ διαστροφή τῶν ἐνστίκτων αὐτῶν, δηλαδὴ τὴν παρά φύσιν, τὴν ὑπερανειπτυγμένη ὁρμὴ ἐπιβολῆς τῶν μὲν ἐπὶ τῶν δέ, ἐντάσσεται μέσα στήν κυματοειδῆ κίνηση τῆς ἱστορικῆς τροχιάς. Ἄλλὰ τί τὰ θέλετε: ἐγὼ ἀνησυχῶ. Ἀνησυχῶ, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο, ὅτι ἡ ὁρμὴ ἐπιβολῆς ἢ ἀποκεκομμένη ἀπὸ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ἐλευθερία εἶναι πράγμα πού οὔτε αὐτοελέγχεται οὔτε αὐτοσυντηρεῖται, εἶναι κάτι πού, ἐνῶ ὑποτίθεται ὅτι ἐκπηγάζει ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ κατευθύνεται πρὸς τὴ ζωὴ, ἐνῶ ἀποτελεῖ κίνητρο ζωῆς καὶ ὑπηρετεῖ τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς, ὅμως, καθὼς κινεῖται σὲ τροχιά ἀσυντόνιστη πρὸς τὶς ἄλλες τροχιές, τὶς ἐξωανθρώπινες φαινομενικὰ ἀλλὰ ἀναγκαστικὰ καὶ οὐσιαστικὰ *συνανθρώπινες*, τὶς τροχιές πού μόνο ἡ ἀλήθεια ἐπιτρέπει νὰ βλέπουμε καὶ νὰ συνυπολογίζουμε στὴ χάραξη τῆς δικῆς μας πορείας, τελικὰ καταντᾷ θανάσιμος κίνδυνος γιὰ τὴν ἴδια τὴν ζωὴ, γιὰ τὴν ἴδια τὴν πανανθρώπινη ὑπαρξη, γιὰ τὴν ἴδια τὴν παρουσία τοῦ ἀνθρώπινου εἶδους στὸν πλανήτη Γῆ. «Οὔτε ὁ μέγας ἥλιος», λέει ἓνας ἄλλος μεγάλος συντελεστὴς τῆς ὑπερβάσεως γιὰ τὴν ὁποία μίλησα παραπάνω, ὁ Ἡράκλειτος, «δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερβῇ τὰ μέτρα», νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὴν πορεία του, «γιατί, ἂν τὸ πράξῃ, οἱ Ἐρινύες, τὰ ἐκτελεστικὰ ὄργανα τῆς Δίκης» (= τῆς παγκόσμιας ἀρμονίας, τῆς παγκόσμιας ἀλήθειας), «θὰ τὸν ἀνακαλύψουν ὅπου κι ἂν βρίσκεται» καὶ θὰ τὸν διαλύσουν, καθὼς θὰ κινῆται πάνω σὲ ἄλλη, νέα τροχιά μέσα στὸ χάος, τροχιά ἀσυντόνιστη καὶ ἀσυνάρτητη πρὸς στίς τροχιές τῶν ὑπόλοιπων οὐρανίων σωμάτων, δηλαδὴ ξεκομμένη ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν συμπαντικὴ ἀλήθεια.

Εὐχομαι σύντομα ἡ κίνηση τοῦ σκαμπανεβάσματος μεταξὺ ζωώδους σκοποῦ καὶ ἀλήθειας νὰ ἀποκλίνει πρὸς τὴ δεύτερη. Καὶ τοῦτο χάριν τῆς ἱδίας τῆς ζωῆς, τῆς ἱδίας τῆς παρουσίας τοῦ ἀνθρώπου στὴ Γῆ. Εὐχομαι ἡ σημερινὴ τυφλή, μὴ αὐτοελεγχόμενη πορεία τοῦ σκοποῦ νὰ συναρτηθῇ μὲ τὴν ἀπόλυτα *ἀσκοπῇ* γνώση, μὲ τὸν ἀπόκρυφο ὁμφάλιο λῶρο κάθε ζωῆς, πού δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀλήθεια, αὐτὲς τὶς *sine quibus non* προϋποθέσεις τῆς πραγματικῆς γνώσεως, τῆς ἀνωφελοῦς, *ἀχρηστης* γνώσεως, αὐτῆς πού κοινῶς πιστεύεται ὅτι δὲν ἐξυπηρετεῖ τίποτε, ὅτι εἶναι γνώρισμα καὶ τρόπος ζωῆς ἀργόσχολων, ἀνυπότακτων καὶ ρομαντικῶν ἀνθρώπων —καὶ πού στήν πραγματικότητά ἀποτελεῖ τὴν μοναδικὴ ἀσφαλὴ πυξίδα πλεύσεως μέσα στὸ χάος τοῦ Χρόνου. Εὐχομαι μέσα ἀπὸ τὸν ἐπίθετο κοπρανῶδη μαζοπολτὸ τῆς σκοπιμότητος νὰ ξεπηδοῦν συνεχῶς νέες, πολλὲς ἐλευθερες κι ἀληθινὲς συνειδήσεις, πού νὰ κυτᾶζουν τὸν οὐρανὸ πέφτοντας ἴσως στὰ πηγάδια, ἀλλ' ἐπὶ τέλους νὰ κληροδοτοῦν στὸ πολτὸ, μὲ τὴ θυσία τους αὐτῇ, τὴν ἀλήθεια, αὐτῇ τὴν πολύπαθη κι ἀναθεματισμένη τόσες φορές ἀλήθεια, πού, ὅταν ἰσχύῃ στὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία, ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸν πρωτόγονο τρόπο, καὶ κληροδοτεῖ, καὶ ἐλευθερώνει, καὶ σώζει, καὶ πλοηγεῖ, καὶ πάν' ἀπ' ὅλα ἐξασφαλίζει αὐτῇ τὴν μόνη τὸν αὐτοέλεγχον καὶ τὴν αὐτοσυντήρηση τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο πού ἡ ἰσχὺς τῆς στὸ Σύμπαν ἐξασφαλίζει τὸ παναρμόνιο διαπλανητικὸ γίγνεσθαι.